श्रीः

श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीभोजदेवकृतः

शृङ्गारप्रकाशः

SRINGARAPRAKĀSA OF BHOJADĒVA

तत्र

२२–२३–२४ प्रकाशात्मकः

प्रथमो भागः

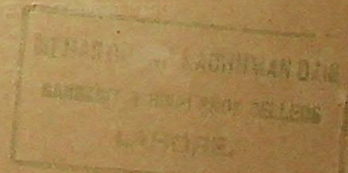

श्रीयदुगिरियतिराजसम्पत्कुमाररामानुजमुनिभिः

प्रत्यवेक्षितः

तदाज्ञया प्रकाशितः

1926

निधियुगवसुचन्द्रसंमिते

शकसमये क्षयनाम्नि हायने ।

अधिशुचि समचारि मुद्रया

रुचिररुचिः कृतिरेवमक्षया ॥

(शालिवाहनशकाङ्कः १८४९)

PRINTED AT THE LAW PRINTING HOUSE, MOUNT ROAD, MADRAS.

FOREWORD.

The discovery of the work.

The name of Bhoja is familiar as that of a great author who wrote on various subjects. Especially he was reputed as an authority of poetics. Until recently his only work on Poetics available to scholars was the Sarasvatikanthabharana. This work is notable for its profuse quotations from previous authors whose opinions are condensed and criticised. The minute analysis of its subject-matter accompanied by apt quotations mark out this work from the rest. But scholars had always recognised that the Sarasvatikanthabharana was not the only work of Bhoja on Poetics and that he had written a more voluminous and exhaustive work. That the name of this work was "Śringaraprakasa" was also known. But the work was lost to the world until recently. The announcement of the discovery of the manuscripts of many rare and forgotten works in the search conducted by the Madras Oriental Library party and its discovery of many forgotten and almost forgotten works in Malabar raised suddenly the hopes of scholars about the discovery of other similar works. In the course of his enquiry for such works **His Holiness Sri Yatirajasvami** of Mysore came across a small fragment of this voluminous work from a different quarter. Almost simultaneous with this the report of the peripatetic party of the Government Oriental Manuscripts Library, 1919, announced the discovery of a complete manuscript of this long-lost work. This work was only one of the many invaluable works then discovered. His Holiness immediately went to Madras to study the manuscript and if possible to publish it. But when he approached the Library he found that the rules that guided the working of the Library were such that he could not get at the manuscript, even the portion of it, a copy of which he had with him and which he had begun printing. He immediately began a course of correspondence with the Government and requested that in the interests of Scholarship the unnecessarily stringent rules that were till then governing the working of the Library might be modified. The Government readily granted his wish and all the books within the four walls of the Library were thrown open to any scholar for copying or

publication. In the meanwhile His Holiness was able to secure from several notable scholars in Malabar further portions of the work. With the aid of these manuscripts he has set about publishing the entire book of which the portion that is now issued is the first instalment. It is to be regretted that in spite of all these manuscripts there are still considerable lacunae in the work. Again all these manuscripts seem to have been several portions copied by different individuals at different times from the same original. Consequently the defects in one manuscript are copied in the others and the task of publishing and editing is not in the least rendered easier. Considering the great importance of the work for Sanskrit Scholars, it is proposed to issue the book as far as it has been discovered in the form it is now available. It is not unlikely that better manuscripts of the work might be discovered in the future that would serve to clear all the difficulties in the present manuscripts and fill up the lacunae. The present edition is offered now tentatively to acquaint the scholarly world with the great importance of the Śringaraprakasa with a request to all owners of manuscript treasures specially in Malabar to find out if there are not among their possessions other manuscripts of the book. If fortunately such manuscripts are discovered the further portions of the book will not be subject to the same defects which are unavoidably found in the present part.

Difficulties in the publication.

A short account of the subject-matter of all the chapters (Prakasas) of this voluminous work is given in the Sanskrit introduction which would immediately show its importance and the places are noted where the manuscript is defective. Most of the verses that are quoted as examples are given without indicating their sources. A considerable number of these have been traced to their sources; but hundreds yet remain and even the names of the works whence they are extracted are not known. Again among the works whose names are given there are many which are not extant at present. It is not unlikely that many verses which are not at present traceable might have been taken from several of the works that are mentioned by name in the work but are not available.

Several extracts from this work throw valuable light on various points of literary history and clear longstanding doubts. A few of these are noticed here. In the eighth Prakasa there is a valuable anecdote about **Kalidasa, Vikramaditya** and a **King of Kuntala.** According to this, Kalidasa appears in the Court of *Vikramaditya* as reporting to the latter how a feudatory of his (*Vikramaditya*), the king of Kuntalas was spending his days. The verse that is reported as having been given by *Kalidasa* in reply

Date of Kalidasa.

shows that the king of the *Kuntalas* was a subordinate or feudatory of *Vikramaditya* and was enjoying very great favour at his hands and that *Kalidasa* was for a time an envoy or ambassador at the Kuntala King's Court and was enjoying as such very great respect. From this anecdote coupled with another recorded in *Kshemendra's Auchityavicharacharcha*, *Kalidasa* appears to have written a book called **Kuntalesvaradautya** or "*Embassy to the Court of the Kuntala* King" where he appears to have given some autobiographical hints. This coupled with the fact that **Pravarasena**, the author of the **Setubandha** was called **Kuntalesa** in literature and the tradition that *Kalidasa* helped *Pravarasena* in writing the *Setubandha* finally fix the dates of *Kalidasa* and *Pravarasena* and add much to our knowledge of the literary history of the period.

Bhasa.

Again, a small incident found in the "Svapnavasavadatta" published as Bhasa's at Trivandrum, the Samudragrihavrittanta is also found quoted as from Svapnavasavadatta in the twelfth Prakasa thus establishing that that drama is Bhasa's work or at any rate an abridgement of the latter.

Sanskrit anthologists have references to a Poetess called **Vikatanitamba** although nothing is so far known about her life or work. Bhoja giving a verse long current as recording her praise says that she was a *Punarbhu*, a widow that had married again. This adds a very interesting social detail about an authoress whose name still lives on in Sanskrit Literature although her works appear to have been lost.

Prakrit quotations.

Among the verses quoted as illustrations in the present work a very considerable proportion are in *Prakrit*. At present there are available to the student only a few Prakrit works like the **Gathasaptasati** and the **Setubandha**. All the verses in the present work that could be traced to the available Prakrit poems have been located. But by far the larger portion yet remain and there is no hope of finding out their sources as long as the number of ancient Prakrit works available continue what it is. Bhoja even appears to prefer quotations from Prakrit works to those from Sanskrit. But unfortunately he has not given the names of the works or authors he is quoting from. It only shows that Prakrit works were very popular at that period. More than that it appears that the habit of writing Kavyas in Prakrit was more popular than in Sanskrit. Most of this literature appears to be irretrievably lost.

Gathasaptasati.

In this connection a short notice of the Prakrit anthology of the Andhra king **Hala Satavahana**, the **Gathasaptasati** may not be out of place. It is curious that although

this work is called the *Saptasati* or "The Seven hundreds", no two manuscripts of the work give the same verses. Thus if all the separate verses given in the several recensions of the work are added together, the total number of the verses comes to more than two thousands although the manuscripts contain only seven hundred in each case. The names of the authors of many of these works are given. But all the authors with the exception of one or two are completely unknown to the modern student. A comprehensive and critical edition of the work would greatly add to the knowledge of the Prakrit literature possessed by the modern student. Such a critical edition of the Gathasaptasati is being prepared by His Holiness the Yatirajasvami, and it is needless to express here that the edition would be a monumental one considering his wide learning and experience. Famous Prakrit works like the Brihatkatha of Gunadhya and the Lilavati noticed in various places in literature, but are now lost, seem to have been still extant in the time of Bhoja.

It now remains to determine the age when Bhoja lived. Although many other Indian Sovereigns devoted their time and leisure to the pursuit of literature and produced works and thus made themselves immortal yet there appear to have been very few who can be compared to Bhoja. The number of works on the various subjects that appear under the name of Bhoja are not a few. And they cover over a wide range of subjects. Bhoja, the author of all these works was a king of the Paramara dynasty that had its capital at Dhara in Malva. A number of inscriptions of several members of the family to which Bhoja belonged have been published. From these his date has been fixed. He was the son of Sindhuraja and nephew of Munja Vakpatiraja. His uncle Munja had a very long War with the Chalukya sovereign Tailapa and was at length captured by his enemy and put to an ignominous death. Bilhana, the Court Poet of the Chalukya Vikramaditya VII and the author of Vikramankadevacharita says in his work that he was a contemporary of Bhoja whom he might have visited had he liked. Similarly Albiruni, the famous Persian Historian mentions Bhoja as a contemporary. From all these it becomes plain that the period of his literary activity extended roughly over the first half of the 11th century.

Date of Bhoja.

His father Sindhuraja and his uncle Munja were both men of letters and patrons of poets. Their own literary activities and patronage attracted a large number of literary men round them. Works like the Dasarupaka, by Dhanika and Dhananjaya produced in his uncle's Court should have paved the way in due course for the Sarasvati-

kanthabharana and the Sringaraprakasa. The minute analysis of the subject-matter and the selections of hundreds of quotations, to illustrate fine shades of emotion as is done in the Sringaraprakasa should have been the work of quite a large number of scholars, all working under the direction of a president who in the present case happens to be none else than the cultured Sovereign.

Of this voluminous work the portion now presented to the public extends over the Prakasas 22 to 24 dealing with Anuragasthapana, Vipralambhasambhogaprakasa and Vipralambha. The peculiarities of these chapters are not dealt with in this short preface. It is proposed to reserve it for a full discussion of the contents of the whole work when the publication is complete.

Before closing these remarks a few words about the publisher His Holiness Sri Yatirajasvamin of Melkote, may not be out of place. Scholars would be interested to know that he is the same as **Pandit A. Anantacharya** formerly of the Mysore Archæological Department, the author of the illuminating dissertation on *Bhamaha* and the discoverer of the first copy of the *Svapnavasavadatta*. His articles in Sanskrit on Bhasa have already been available to scholars. Since writing the above he has given up the life of a Grihasta and becoming a Sanyasin has become the head of the Yatiraja Mutt of Mysore, established originally by Sri Ramanuja. In addition to the multifarious activities in the new sphere as a Sanyasin he has found time for the study and publication of these works. If proper response comes forward to take advantage of these, he hopes to make this edition of the Sringaraprakasa, the first of a series of Sanskrit publications with permanent subscribers.

A. RANGASWAMI SARASVATI,
Assistant, Archæological Department,
Madras (Epigraphy).

TRIPLICANE, MADRAS,
1st *June*, 1926.

॥ श्रीः ॥

॥ प्रस्तावना ॥

इदमावेद्यते सहृदयेषु विद्वद्वतंसेषु, यथा योऽयमत्र इदम्प्रथमतया संमुद्य प्रकाशितः शृङ्गारप्रकाशनामा प्रबन्धः, सोऽसौ प्रवाह इव गङ्गाया हिमवतः, प्रसार इव ज्योत्स्नाया-श्चन्द्रमसः, उद्गार इव परिमललहर्या वकुलवलयस्य, उन्मेषः प्रतिभाया महाराजाधिराज-

सहृदयेषु निवेदना।

मुद्रायास्तु परोक्षतस्स्थितिवशाद्देशेदवीयोन्तरे
प्रत्यूहेषु परश्शतेषु यतने मोघे मुहुः पौरुषे।
विद्वत्सु त्वरयत्सु मुद्रणविधिं स्वैरं चलन्त्यां मतौ
यान्यत्रस्खलितानि तानि कृपया स्वेनोद्ध्रियन्तां बुधैः॥

कल्पस्य रसस्य च अन्यैरनुन्मीलितपूर्वं स्वरूपं सप्रपञ्चं निरूपयन्तांमम प्रबन्धं गृहान्तः पूर्वैर्निक्षिप्तं सुवर्णनिधिमिव अविन्दाना उपर्युपरि सञ्चरन्तोऽपि अन्धा इवैतावन्तं कालमनैषुः कवयः केऽपीति न पर्याप्तेयं वाचोयुक्तिः।

अयं तु प्रबन्धो महाराजेन उत्तरापथे निर्मितोऽपि न केवलं तस्मिन् प्रत्युत निखिलेऽपि भारते मण्डले नाम्नाप्यस्तं गमितः।

॥ ग्रन्थोपलम्भस्थानम् ॥

तदेवं सुदूरनिगूहितरत्नस्येव महोदधेः तिरोहितसुकविसूक्तेर्भारतस्य वेलायां विन्ध्य-स्तम्भाहितवैभवस्य जठरानलजारितवातापिदानवस्य निजोदयसमयसमासादितभुवनकल्मषस्य

॥ श्रीः ॥

॥ प्रस्तावना ॥

इदमावेद्यते सहृदयेषु विद्वद्वतंसेषु, यथा योऽयमत्र इदम्प्रथमतया संमुद्र्य प्रकाशितः शृङ्गारप्रकाशनामा प्रबन्धः, सोऽसौ प्रवाह इव गङ्गाया हिमवतः, प्रसार इव ज्योत्स्नाया-श्चन्द्रमसः, उद्गार इव परिमललहर्या वकुलवलयस्य, उन्मेषः प्रतिभाया महाराजाधिराज-श्रीभोजदेवस्य ।

यस्यास्याविर्जननात् वयोवर्षशत्यां एकद्वित्रिक्रमेण सम्प्रति नवता प्रवर्तते, प्रत्युत इत आयत्यां महितदशतायां समेधमानायामपि सैवाभिनवता समुन्मीलतीति विश्वातिशायिनी प्रकाशसम्पत्तिः ।

॥ प्रशंसा ॥

अतीतेऽपि सहस्रकल्पे वर्षकदम्बके अनेन प्रकाशेन सत्कृतलोचना द्वित्राः पञ्चषा वा वस्तुदर्शिनः प्रबन्धार आसन्निति सुखालोकः प्रत्यूषः, येनोपलभ्यमानासु साहितीवर्त्मनि कृतिषु द्वित्रास्वेव लवशोऽस्यानुसन्धानसुरभिता वाचो दृश्यन्ते, अथाप्यामूलचूडं प्रबन्धस्य संवेदनं सर्वतो विहस्तितमेव, क्वचिच्छृङ्गारप्रकाश इति नाममात्रोपलम्भात् विप्रतिपद्यमाना विद्वांसः अथ च भोजराजीयत्वावगत्या किमपि महत्त्वमनुसन्धाय इतिकर्तव्यताशून्येन प्रत्युत दिदृक्षाविक्षिप्यमाणेन चेतसा आन्दोल्यन्ते। अलमनेन. पदवाक्यप्रमाणरूपाणां शब्दार्थ-विच्छित्तीनां, उक्त्युपस्कारकाणां गुणालंकारादीनां, संविधानाविभक्तिशालिनांरूपकाणां, जीवित-कल्पस्य रसस्य च अन्यैरनुन्मीलितपूर्वं स्वरूपं सप्रपञ्चं निरूपयन्तमिमं प्रबन्धं गृहान्तः पूर्वैर्निक्षिप्तं सुवर्णनिधिमिव अविन्दाना उपर्युपरि सञ्चरन्तोऽपि अन्धा इवैतावन्तं कालमनैषुः कवयः केऽपीति न पर्याप्तेयं वाचोयुक्तिः ।

अयं तु प्रबन्धो महाराजेन उत्तरापथे निर्मितोऽपि न केवलं तस्मिन् प्रत्युत निखिलेऽपि भारते मण्डले नाम्नाप्यस्तं गमितः ।

॥ ग्रन्थोपलम्भस्थानम् ॥

तदेवं सुदूरनिगूहितरत्नस्येव महोदधेः तिरोहितसुकविसूक्तेर्भारतस्य वेलायां विन्ध्य-स्तम्भाहितवैभवस्य जठरानलजारितवातापिदानवस्य निजोदयसमयसमासादितभुवनकल्मषस्य

अनवकरमधुरवचोऽव्याकरणखनेः लोपामुद्राजानेर्महामुनेरगस्त्यस्य सन्ततसन्निधानेन समेधमानायामाशायां सरलेषु केरलेषु जात्यन्धस्येव विश्वरूपग्रहणपाटवं, नष्टश्रुतेरिव दिव्यशब्दावधारणपारणं, नित्यदुर्गतस्येव महानिधिलाभं, इमं शृङ्गारप्रकाशमुद्द्योत्य स्वाङ्कतलवर्तिनो जनस्य दूरदर्शितामाकल्पयति भगवती रत्नगर्भा भूतधात्री। को वा न स्पृहयति सचेताः चन्द्रस्य, चन्दनस्य, मन्दानिलस्य, मल्लिकापरिमलस्य, कलकण्ठकलालापस्य, मुक्ताकलापस्य, मृद्वीकामसृणरसस्य, मुग्धाङ्गनापाङ्गभङ्गस्य च समायोगमिवापादयन्त्या अस्याः कृतेः समालोकनाय, समाचर्चनाय, समाश्लेषणाय, समाघ्राणनाय, समाकर्णनाय, समासञ्जनाय, समास्वादनाय, अन्ततः स्वात्मार्पणाय ।

॥ ग्रन्थलाभादानन्दः ॥

सम्प्रतीमं प्रबन्धमस्मान् लम्भयन्त्या भारतभागधेयभावितावतारया भगवत्या सरस्वत्या किमिव नोपकृतम् चक्षुरेव समुन्मीलितमनेन प्रकाशेन, सुप्रभाता च निशा, अनुरक्तं मित्रमण्डलमभ्युज्जिहानं समुद्वीक्षामहे ।

एवमियमुपलब्धापि कृतिः कालपरिवर्तनतः पुरुषपरिवर्तनतश्च च्छिन्ना भिन्ना त्रुटिता अन्यान्यामपि दशां प्रापिता दृश्यते । एवमस्या अंशलेशोऽपि अभिनववसन्तावतारकन्दलितमाकन्दपल्लवोल्लसत्कलकण्ठीकलरवच्छेद इव, मन्दमन्दवलमानमलयपवमानाचान्तकन्दुकक्रीडातान्तकान्ताकपोलस्वेदलव इव, अभिसरणप्रवृत्तनितम्बिनीपादविकीर्णलाक्षारसबिन्दुरिव, विमर्दविश्लथविलासिनीकेशपाशच्युतविपर्यस्तकुसुममुकुल इव, निर्दयाश्लेषनिर्दलिततुङ्गस्तनीहारयष्टिमुक्तामणिरिव, मन्मथोन्मादितमत्ताङ्गनापाङ्गविद्युद्विभङ्ग इव, आर्द्रव्यलीकप्रियाधिक्षेपप्रवृत्तमानिनीभ्रूभङ्गस्फुरितविप्रुडिव, विरहवेदनातरङ्गिततनूदरीगद्गदनादत्रुटिरिव, कावेरीकल्लोलवेल्लितवेलापुण्ड्रेक्षुयष्टिखण्ड इव, परां काष्ठां प्रमोदस्यादधाति सहृदयहृदयानाम् ॥

॥ ग्रन्थसम्पादनप्रयत्नः ॥

इतः पूर्वं द्वाविंशतेर्वत्सरेभ्यः कस्मिंश्चिद्ग्रन्थे परिशील्यमाने भोजराजकृतस्य रसस्वरूपनिरूपकस्य शृङ्गारप्रकाशनाम्नः प्रबन्धस्य नामानुवादो व्यलोकि । ततस्तत्सम्पादनाय बहुत्र बहुधा कृतेऽपि प्रयत्ने मद्रास् नगरस्थापितराजकीयसंस्कृतप्राचीनप्रबन्धभाण्डागारस्थ पुस्तकनामावल्यामविचारितनिवेशितानि "शृङ्गारप्रकाश" इति नामाक्षराण्यदृश्यन्त । विचित्य विमर्शे विहिते महान्विप्रलम्भोऽनुभूतः । यतः केन चिद्देवानांप्रियेणापशब्दबहुलमसभ्यार्थप्रकाशकं भ्रष्टच्छन्दः पद्यषट्कं जघन्यावयवमिव देवमार्गनाम्ना तैरक्षरैः कृताख्यानमवैक्ष्यत । अनेन व्यतिकरेण सुदूरमुत्क्षिप्य पातितमिव हृदयमदूयत । रसवतीषु विदग्धानां च गोष्ठीषु अर्वाक्तनीषु न क्वापि तस्यैतस्य प्रबन्धस्य सद्भावमपि समुन्मीलयन् वाचामाचारोऽश्रूयत ।

गते च बहुतिथे काले विचार्यमाणेषु शास्त्रान्तरानिरूपकेषु तेनैव राज्ञा निर्मितेषु प्रबन्धेषु सतीर्थ्यतानुबन्धानुसन्धानात् अन्तरान्तरा समुपजायमानापि प्रस्तुतग्रन्थस्मृतिर्निरालम्बनतया तरङ्गलायं व्यलीयत ।

अस्मिन्नेवान्तरे कर्णाटमण्डले मैसूर् राज्योपभोग्ये कावेरीं सरितमुत्तरेण क्रोशाष्टकान्तःपातिनो यादवगिरेरधित्यकायां भगवता रामानुजेन साक्षात्प्रतिष्ठापिते मठेऽधिकृतः सम्पत्कुमारपदाभिख्यो रामानुजोपग्रहो मुनिः तीर्थयात्राप्रसङ्गेन प्रोषितः मार्गगत्या पूर्वसमुद्रवेलायां प्रतिष्ठितं (मद्रास्) चन्नपत्तनोपशल्यभूतं कैरविणीसरसीमभि भगवतः पार्थसारथेर्दिव्यायतनेन परिशोभितं तिरुवल्लिक्केणीति प्रतीतं बृन्दारण्यक्षेत्रं कांश्चिन्मासानध्यतिष्ठत् । तदात्व उपतिष्ठमाने विदुषां समवाये प्रस्तूयमाने प्राचीनग्रन्थान्वेषणादिप्रस्तावे एकः सहृदयः कुतश्चित् केरलीयमातृकातः प्रतिरूपितं प्रस्तुतशृङ्गारप्रकाशस्य कं चन भागमुपढौकयति स्म, यत्र च प्रतिपत्रं ग्रन्थपातः उदाहरणपद्यानामादितो द्वित्राण्येवाक्षराणि, क्वचिदन्त्यपादमात्रं, असंस्तुतमातृकाक्षरतया अपश्लिष्टानि विपर्यस्तानि अन्यान्यान्यक्षराणि अपदसंबद्धानि संबाधदुस्स्थानि च, प्राकृतगाथादीनां त्वतिशोचनीया दशा, क्वचिद्ग्रन्थस्य परिपाट्येव विपर्यस्ता अनन्विता च, स्तोभाक्षरबहुला लेखनधोरणी, इति । तथापि तदेव मातृकां परिकल्प्य महताश्रमेण प्रत्यादर्शः साधितः । अदृष्टाश्रुतचरस्य महीयसः प्रबन्धस्य लाभेन पर्युत्सुका हृदयालावो रसिकाः संशोध्य मुद्रणाय सोपग्रहं अभ्यार्थयन्त ।

॥ मातृकान्तरसंवादविप्रलंभः ॥

अस्मिन्नेवावसरे प्रस्तावितपूर्वस्य मदरास् राजकीयभाण्डागारस्य नातिचिरसम्पादिते केरलदेशतो ग्रन्थसङ्ग्रहे तस्यैतस्य शृङ्गारप्रकाशस्य प्रत्यन्तरसद्भावः कर्णपथाध्वनीनतामभजत । इतः पूर्वमेव बहुकृत्वो वितथप्रयत्ना विद्वांसोऽनितरसाध्यं भाण्डागारस्थकोशावलोकनं प्रतिपादयन्तः प्रस्तुतमठास्थानसाध्यं निश्चिन्वानास्समचूचुदन् । एवंविधाभिरतिमात्राभिः पण्डितानामुत्कलिकाभिर्बलात्कृतान्मठाद्ग्रन्थसंवाददानाय नियमलेखमुखेन भाण्डागाराध्यक्षः पर्यन्वयुज्यत । स तु महामनाः सर्वामपि भाण्डागारस्थितिं स्वमात्रायत्तामासूत्रयता लेखेनैवं प्रत्याचष्ट; यथा—"संवादायापि नानुज्ञायते, यौष्माकीन एव कोशो भाण्डागाराय प्रत्यर्पणीयः" इति तमिमं व्यतिकरं जानन्तोऽन्ये सहृदयाः सन्निधाय बहुधा प्रत्यपीपदन्, एवं विधामेव भाण्डागारिकमहाशयस्य प्रतायमानां सौजन्यसम्पदम् । तत्र किंवदन्त्यपेक्षया स्वानुभूतचर एवैकः प्रकारः प्रदर्श्यते । इतः परारिवर्षे कुन्तककृतवक्रोक्तिजीवितप्रतिच्छन्दाय पर्यनुयुक्तः स भाण्डागारिकमहाशयः इत्थं प्रत्युत्तरमन्वशात्, यथा—"गृहीतो ग्रन्थो न कस्यचिद्दर्शनीयःसंवादाय, यदि वा मुद्रणाय च । अनेन नियमेन प्रतिच्छन्दं प्राप्नुयात्" इति ।

भाण्डागारप्रकाशितप्राचीनप्रबन्धनामावलीसमालोकनेन पर्युत्सुका बहवस्सन्निधाय व्यर्था-भ्यर्थना अनासादिताभिमतग्रन्थावलोकना भग्नमनोरथाः प्रतिनिवर्तमाना अवगम्यन्ते स्म, यतः सोऽध्यक्षमहाशयः प्रायोऽर्धशतं प्राचीनान् सुदुर्लभान् ग्रन्थान् अनन्यावकाशं समुद्रं प्रच्छादयति स्म । विद्यमानमप्युपरितनं राजाधिकरणमविन्दानमिमं व्यतिक्रमं वैदेशिकामिव विस्रम्भमाणं चिरादवर्तत ; यतोऽभ्यर्थिनो हताशा अपि भाण्डागारिकमहाशयस्य निरङ्कुशाधिकारतां मन्यमानास्तामिमां व्यावक्रोशीं भीता न समावेदयन्नेव लेशतोऽपि ।

उदारगुणसंपत्तेः भाण्डागाराधिकारिणः ।
एवं सौजन्यशीधूनामसङ्ख्यास्सन्ति बुद्बुदाः ॥

॥ अत्रैव राजाधिकरणसाह्यम् ॥

तदेवं पर्यवसिते वस्तुनः सतत्त्वे प्रतिकलमुद्वेल्लमानायां विदुषां शृङ्गारप्रकाशप्रकाशनोत्कलिकायामस्मन्मठाधिकरणैकसाध्यतां प्रतिपाद्य प्रार्थयानेषु रहस्यवेदिषु प्रणयिषु विपश्चिद्वरेषु भाण्डागारिकव्यतिक्रमं समुद्घोषयन् अभियोगः प्रेष्ठं राजाधिकरणमनीयत । ततः प्रवर्तितेषूच्चावचं प्रश्नप्रतिवचनलेखेषु भाण्डाकारिकानुबन्धेषु तदीयस्वच्छन्दप्रवृत्तिनिर्विण्णमुपरितनं राजाधिकरणं मठव्यवसायाय प्रीयमाणं तथा भाण्डाकारिकमन्वशात् । यथा—"अभीप्सितग्रन्थसमुपढौकनेन यतिराजमठः संविभाव्य" इति । अथ निजप्राभवप्रतीघातजातसंरम्भस्योच्चावचा भाण्डाकारिकमहाशयस्य प्रकृत्यनुगुणाः प्रवर्तिता व्यवहाराः स्वगोष्ठ्यामन्तः मैसूर् नगरेऽपि श्रूयमाणाः तत्रत्यं सरलाशयमप्येकं सुजनमरालीचक्रुरित्यलम् । साम्प्रतमभिमतग्रन्थलाभाय निरर्गलां भाण्डागारव्यवस्थामाहितवद्राजाधिकरणं धन्यवादमर्हति ॥

॥ मातृकान्तरान्वेषणम् ॥

इतस्ततो मातृकान्तरप्रतिपत्त्यै लेखे प्रचारिते केरलेषु पश्चानां महाशयानां सङ्ग्रहे खण्डशः शृङ्गारप्रकाशग्रन्थो जागर्तीत्यवगतमासीत् । ते च महीयांसः स्वस्वमातृकाकोशप्रतिच्छन्दाद्यर्पणेन प्रस्तुतमुद्यममुद्बृंहयितुमन्वजानन् ॥

१. श्रीमान् तिरुप्पुणत्तुरै भाण्डागाराध्यक्षमहाशयः,
कोच्चिराज्ये.

२. के. सि. वलियराजमहाशयः,
मलबार्.

३. करुणाकरमीनन् महाशयः,
शङ्खपुरम्, कल्लिकोटै.

४. नारायणनंबूदिरि महाशयः,

तिरुप्पणत्तुरै समीपे ग्रामः.

५. अनंतशयनराजकीयभांडागाराध्यक्षः

एतेषु द्वितीयो महाशयः स्वीयं मातृकाकोशं कांश्चिद्दिवसानस्मासु न्यासीकृतवान् । न केवलमयं महाराजमहाशयोऽस्माकं, प्रत्युत शृङ्गारप्रकाशमास्वादयतां सहृदयानामपि संमाननायाः पात्रमित्यनवद्यम् । एवं सङ्गृहीतेऽपि मातृकाकोशभागे खण्डत्रुटितविपर्यस्ताक्षरतया मातृकाया असमग्रतया च प्रबन्धस्य महता श्रमेण शोधितोऽप्ययं प्रकाशः न निष्प्रत्यूहप्रकाश इति दूयमानमपि हृदयं विदग्धविद्वत्सहृदयसंविभागसंभावनया परां निर्वृतिमासादयति ।

॥ प्रसङ्गात्सातवाहनगाथासप्तशतीप्रस्तावः ॥

अस्मिन्प्रबन्धे प्राचां प्रबन्धेभ्यः समुद्धृत्य रमणीयानि संस्कृतपद्यानि प्राकृतगाथाश्चोदाहरणतया न्यवेश्यन्त । तत्र प्राकृतगाथानां विषये निगूढं चिररात्रात्किञ्चिदुन्मील्यते । ताश्च गाथाः सातवाहनसङ्कलितगाथाकदम्बकादेव प्रायः समाहृता दृश्यन्ते । तच्च कदम्बकं सप्तशतीति नाम्ना व्यवह्रियमाणमुपलभ्यते । अत्र बहु वक्तव्यमपि प्रसङ्गान्मनागुच्यते । अस्ति किंवदन्ती सातवाहननाम्ना राज्ञा कोट्या गाथानां मध्यात् परिमितं गाथानां कदम्बकं पृथक्सङ्कलितमिति । तच्च सप्तशतीति सङ्ख्यया तावत्परिगणितगाथमेवोपलक्ष्यते । एवं प्रायास्त्रिचतुराः सप्तशतीति संज्ञाभाजः कृतयः सातवाहनीयतयैव व्यवह्रियन्ते । आसु पादशः अर्धशः संवादिन्यः गाथाः अवशिष्टाश्च विसंवादिन्य एव ॥ ततो विविक्तानां गाथानां सङ्ख्याने द्विसहस्रतो न हीयन्ते । सप्तशतीति प्रायोवादः यद्यपि एवं सङ्घटनायाः हेतुरन्वेषणीय इति । विस्तरस्तु सप्तशतीप्रस्तावनायां पृथक्प्रपञ्चितमिति दिक् ॥

॥ प्रबन्धप्रतिपाद्यसङ्ग्रहः ॥

तस्यैतस्य शृङ्गारप्रकाशस्यापाततः प्रतिपाद्योपलब्धयेऽवान्तरप्रकाशानामाद्यन्तयोः प्रतिज्ञानिगमनवाक्यानि कतिचिदुद्ध्रियन्ते ॥

आस्मिन् ग्रन्थे ३६ षट्त्रिंशत्प्रकाशाः प्रतिपाद्यप्रकरणभेदेन भिन्ना अप्यङ्गाङ्गिभावेनैकवाहितां न हापयन्ति । रसस्तु शृङ्गार एक एव । वीराद्भुतादिप्रतीतिस्तु वटयक्षप्रवादकल्पेति शृङ्गप्राहिता प्रमेयस्य । विस्तरतस्तु प्रबन्धपरिशीलनमेव शरणं रमणियामिति ।

प्रथमः प्रकाशो यथा—

अच्छिन्नमेखलमलब्धदृढोपगूढ-
मप्राप्तचुम्बनमवीक्षितवक्त्रकान्ति ।
कान्ताविमिश्रवपुषः कृतविप्रलम्भ-
संभोगसख्यमिव पातु वपुः पुरारेः ॥ १

यत्पादपङ्कजरजःपरिमार्जितेषु
चेतस्सु दर्पणतलामलतां गतेषु ।
शब्दार्थसम्पद उदारतराः स्फुरन्ति
विघ्नच्छिदेऽस्तु भगवान् स गणाधिनाथः ॥ २

आत्मस्थितं गुणविशेषमहङ्कृतस्य
शृङ्गारमाहुरिह जीवितमात्मयोनेः ।
तस्यात्मशक्तिरसनीयतया रसत्वं
युक्तस्य येन रसिकोऽयमिति प्रवादः ॥ ३

सत्त्वात्मनाममलधर्मविशेषजन्मा
जन्मान्तरानुभवनिर्मितवासनोत्थः ।
सर्वात्मसम्पदुदयातिशयैकहेतु-
र्जागर्ति कोऽपि हृदि मानमयो विकारः ॥ ४

तात्पर्यमेव वचसि ध्वनिरेव काव्ये
सौभाग्यमेव गुणसम्पदि वल्लभस्य ।
लावण्यमेव वपुषि स्वदतेऽङ्गनायाः
शृङ्गार एव हृदि मानवतो जनस्य ॥ ५

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतरौद्रहास्य-
बीभत्सवत्सलभयानकशान्तनाम्नः ।
आम्नासिषुर्दशरसान्सुधियो वयं तु
शृङ्गारमेव रसनाद्रसमामनामः ॥ ६

वीराद्भुतादिषु च येह रसप्रसिद्धिः
सिद्धा कुतोऽपि वटयक्षवदाविभाति ।
लोके गतानुगतिकत्ववशादुपेता-
मेतां निवर्तयितुमेष परिश्रमो नः ॥ ७

अप्रातिकूलिकतया मनसो मुदादे-
यस्संविदोऽनुभवहेतुरिहाभिमानः ।
ज्ञेयो रसः स रसनीयतयात्मशक्ते
रत्यादिभूमनि पुनर्वितथा रसोक्तिः ॥ ८

रत्यदयोऽर्धशतमेकविवर्जिता हि
भावाः पृथग्विविधभावभुवो भवन्ति ।
शृङ्गारतत्त्वमभितः परिवारयन्तः
सप्तार्चिषं द्युतिचया इव वर्धयन्ति ॥ ९

आभावनोदयमनन्यधिया जनेन
यो भाव्यते मनसि भावनया स भावः ।
यो भावनापथमतीत्य विवर्तमानः
साहङ्कृतो हृदि परं स्वदते रसोऽसौ ॥ १०

रत्यादयो यदि रसाः स्युरिति प्रकर्षे
हर्षादिभिः किमपराद्धमतद्विभिन्नैः ।
अस्थायिनस्त इति चेद्भयहासशोक-
क्रोधादयो वद कियच्चिरमुल्लसन्ति ॥ ११

स्थायित्वमत्र विषयातिशयान्मतं चे-
च्चिन्तादयः कुत उत प्रकृतेर्वशेन ।
तुल्यैव सात्मनि भवेदथ वासनायाः
सन्दीपनात्तदुभयत्र समानमेव ॥ १२

अतः स्थितमेतत् रत्यादयः शृङ्गारप्रभवाः एकोनपञ्चाशद्भेदाः, वीरादयो मिथ्यारसप्रवादाः, शृङ्गार एवैकश्चतुर्वर्गैककारणं रस इति । स चानुभवैकसमधिगम्यत्वादसर्वविषयत्वाच्च दुरवसेयः सम्यगभिनयेषु वा विदग्धशैलूषैः प्रदर्श्यमानः सामाजिकैरवधार्यते; प्रबन्धेषु वा महाकविभिर्यथावदाख्यायमानो विदुषां मनीषाविषयमवतरति । तत्र न तथा पदार्थाः प्रत्यक्षेण प्रतीयमानाः स्वदन्ते यथा वाग्मिनां वचोभिरावेद्यमानाः ॥ तदाह—

"अत्थविसेसो णवि तह सरूवमेवेत्ति सच्चविज्जंता ।
जह उण ते उम्मिल्लंति सुकइवाआहि दीसंता" ॥ इति ।

अतोऽभिनेतृभ्यः कवीनेव बहुमन्यामहे अभिनयेभ्यश्च काव्यमेवेति । तत्पुनश्शब्दार्थयोस्साहित्यमामनन्ति । तद्यथा—"शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्" इति ॥ कः पुनश्शब्दः? येनोच्चरितेनार्थः प्रतीयते । स च द्वादशधा—प्रकृतिः, प्रत्ययः, उपस्कारः, उपपदं, प्रातिपदिकं, विभक्तिः, उपसर्जनं, समासः, पदम्, वाक्यम्, प्रकरणम्, प्रबन्धः इति । कोऽर्थः? यश्शब्देन प्रत्याय्यते । स च द्वादशधा—क्रिया, कालः, कारकं, पुरुषः, उपाधिः, प्रधानं, उपस्कारार्थः प्रातिपदिकार्थः, विभक्त्यर्थः, वृत्त्यर्थः, पदार्थः, वाक्यार्थः इति । किं साहित्यम्? इत्यादि ॥

अन्ते—

प्रकृतिप्रत्यया एवमुपस्कारश्च दर्शितः ।
क्रमादुपपदस्यापि स्वरूपमुपवर्णितम् ॥ १

अव्ययानि निपाताश्च गतयश्च निरूपिताः ।
कर्मप्रवचनीयाश्च सोपसर्गाः प्रकाशिताः ॥ २

न केवलेह प्रकृतिः प्रयुज्यते
न केवलस्सुतिङ्ङण्क्यजादयः ।
भवत्युपस्कार इहापृथग्द्वयो-
र्द्वयार्थमेवोपपदं प्रयुज्यते ॥ ३

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते
शृङ्गारप्रकाशे प्रकृत्यादिप्रकाशो नाम
प्रथमः प्रकाशः ॥

॥ द्वितीयः प्रकाशः ॥

आदौ—प्रातिपदिकं त्रिधा—विभक्तावयवं अविभक्तावयवं अनुकरणं च । तत्र विभक्तावयवं त्रिधा—कृद्रूपं तद्धितरूपं समासरूपं च । तेषु भावकारकाभिधायिनो धातुप्रत्ययाः कृतः । तत्र धात्वर्थ एव पूर्वापरीभावभूतो भावः । यदाह—

कालानुपाति यद्रूपं धात्वर्थस्य क्रियेति यत् ।
परितो यत्परिच्छिन्नं तद्भाव इति कथ्यते ॥

अन्ते—

पदमिह त्रिविधं प्रतिपाद्यते
त्रिविधमेव हि वाक्यमथ त्रिधा ।
व्यवहृतिः खलु शब्दनिबन्धना
यदनयोरुभयोः प्रतितिष्ठति ॥

इतिश्री + प्रातिपदिकादिप्रकाशो नाम द्वितीयः प्रकाशः ॥

॥ तृतीयः प्रकाशः ॥

आदौ—तत्र पद्यते अनेनार्थ इति पदम् । तत्त्रिधा, क्रियारूपं, कारकरूपं, उपस्कारकरूपं च ॥

अन्ते—

उक्तः क्रमाद्द्वादशभेदभिन्नः
शब्दप्रपञ्चोऽयमनादिसिद्धः ।
अथार्थमूर्त्यास्य विवर्तमाद्यं
तावत्प्रकारं प्रतिपादयामः ॥

इति श्री + प्रकृत्यादिशब्दप्रकाशो नाम तृतीयः प्रकाशः ॥

॥ चतुर्थः प्रकाशः ॥

आदौ—तत्र प्रकृत्यादिशब्दप्रत्याय्याः क्रियाकालकारकपुरुषोपाधिप्रधानोपस्कारार्थप्रातिपदिकार्थविभक्त्यर्थवृत्त्यर्थपदार्थवाक्यार्थरूपा द्वादशभेदाः ।

अन्ते—

तेऽमी क्रिया च कालश्च कारकं पुरुषस्तथा ।
उक्ताः पदार्थाश्चत्वारः स्वैस्वैर्भेदैः समन्विताः ॥

द्रव्यात्मा चापि कालो यः प्रसङ्गात्सोऽपि कीर्तितः ।
स हि प्रायः प्रबन्धेषु तत्रतत्रोपयुज्यते ॥

क्रियायां कालोऽन्तर्भवति पुरुषः कारकपदे
प्रधाने सोपाधि द्वयमपि तदेतान्निविशते ।
प्रधानं तं प्राहुर्यमभिदधते घञ्प्रभृतयः
सहोपस्कारार्थो निवसति स तु प्रातिपदिके ॥

इति श्री + क्रियाद्यर्थचतुष्टयप्रकाशो नाम चतुर्थः प्रकाशः ॥

॥ पञ्चमः प्रकाशः ॥

आदौ—प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थभेदेषु कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया । तामनुपहितां कृभ्वस्तयो वदन्ति । तेषां परस्परमसंभेदसंभेदाभ्यां साम्योत्कर्षापकर्षजन्मानो द्वादश धात्वर्थ-भेदाः क्रिया भवन्ति । तद्यथा—

अन्ते—

उपाधिरेवं त्रिविधः प्रधानमपि च त्रिधा ।
तथोपस्कारवान्प्रातिपदिकार्थश्च वर्णितः ॥

वाचकत्वं निपातानां द्योतकत्वं च निश्चितम् ।
कर्मप्रवचनीयानामुक्ता सम्बन्धसङ्गतिः ॥

अथो विभक्त्यर्थविधिस्त्रिधोच्यते
त्रिधैव वृत्त्यर्थपदार्थनिर्णयः ।
क्रियादिवाक्यार्थनिवर्तनात्तत-
स्त्रिधैव वाक्यार्थगतिः प्रपञ्च्यते ॥

इति महाराजा + उपाध्याद्यर्थचतुष्टयप्रकाशो नाम पञ्चमः प्रकाशः ॥

॥ षष्ठः प्रकाशः ॥

आदौ—विभक्त्यर्थस्त्रिधा—सङ्ख्या, कारकं, शेषश्च । तेषु कारकसम्बन्धिगतैकत्वाद्वित्व-बहुत्वानि सङ्ख्या । सा षोढा—आभिधानिकी, वैवक्षिकी, नैमित्तिकी, पारिभाषिकी, वैभाषिकी, पारिशेषिकी च । तास्वाभिधानिकी यथा—आपः दाराः लाजाः द्वयं अनेकं नियतं इति । अत्राभिधानतो बहुवचनैकवचने एवेत्याभिधानिकी । इत्यादि ।

अन्ते—

विभक्तिवृत्त्यर्थवतोरुपस्क्रिया
प्रधानयोर्धाम पदार्थ इष्यते ।
पदं पदार्थस्य तु वाक्यगोचरं
भवेद्यतोऽर्थस्तदतो निरूप्यते ॥

इति महाराजा + विभक्त्यर्थादिचतुष्टयप्रकाशो नाम षष्ठः प्रकाशः ॥

॥ सप्तमः प्रकाशः ॥

आदौ —तत्राभिधाविवक्षातात्पर्यप्रविभागव्यपेक्षासामर्थ्यान्वयैकार्थीभावदोषहानगुणोपादानालङ्कारयोगरूपाः शब्दार्थयोर्द्वादशधर्माः समर्थास्साहित्यमित्युच्यते । तेषु शब्दस्यार्थाभिधायिनी शक्तिरभिधा । इत्यादि ।

अन्ते—

उक्ताश्चतस्रः प्रथमाः क्रमेण
क्रमादथान्याः प्रकटीक्रियन्ते ।
अखण्डवाक्यार्थविवेचकानां
शब्दार्थसंवित्परिशुद्धिहेतोः ॥

इति महाराजा + केवलशब्दसंबन्धशक्तिप्रकाशो नाम सप्तमः प्रकाशः ॥

॥ अष्टमः प्रकाशः ॥

आदौ —तत्रोद्भूतसंबन्धव्यतिरेकाणां पदार्थानामितरेतरत्प्रत्याकाङ्क्षा व्यपेक्षा । सा च सन्निहिते योग्ये च भवति । तद्यथा—देवो वर्षति इत्यादि ।

अन्ते—

अखण्डस्सैष वाक्यार्थः शब्दब्रह्मेति गीयते ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।
इयं सा मोक्ष्यमाणानामजिंह्मा राजपद्धतिः ॥

उक्ताश्चतस्रोऽथ पुनश्चतस्रः
शब्दार्थसम्बन्धभिदाः क्रमेण ।
चतस्र एवाथ वचोविशेषे
निषेदुषीस्ताः परिकीर्तयामः ॥

इति महाराजा + सापेक्षशब्दशब्दशक्तिप्रकाशनो नामाष्टमः प्रकाशः ॥

॥ नवमः प्रकाशः ॥

आदौ—तत्र वा ! भिधाविवक्षादिभिर्निरूपिते शब्दार्थयोः साहित्ये वाक्यस्य प्रयोगयोग्यता प्रयोगानर्हता च निश्चीयते । यदाह—इत्यादि ।

अन्ते—

तदेतद्दोषहानं च गुणोपादानमेव च ।
ज्ञात्वा कुर्वन्कविः काव्यं प्रेत्य चेह च नन्दति ॥

निर्दोषं गुणवद्यस्य सालङ्कारं रसान्वितम् ।
सतां वसति चेतस्सु वचः स दिवि मोदते ॥

इत्येष दोषपरिवर्जनया गुणाना-
मावर्जनेन च किलोभयथान्तरङ्गः ।
काव्ये यथायथमलङ्कृतियोग उक्त-
स्तत्रैव बाह्यमथ तं क्रमशोऽभिधास्ये ॥

इति श्रीमहाराजा + दोषहानगुणोपादानप्रकाशो नाम नवमः प्रकाशः ॥

॥ दशमः प्रकाशः ॥

आदौ—अथापास्तदोषस्योपात्तगुणस्य च काव्यशरीरस्य चारुत्वोत्कर्षसिद्धये प्राप्तकालोऽलङ्कारयोग उच्यते । यतः—"दीर्घापाङ्गं नयनयुगलं" इत्यादि ।

अन्ते—

अलङ्क्रिया यास्त्विह शब्दसंश्रया-
स्ततोऽर्थभूषाभ्यधिकं प्रकृष्यते ।
ततोऽभिरूपामुभयोरलङ्कृतिं
वदन्ति संसृष्टिरतोऽपि शोभते ॥

इति श्री + उभयालङ्कारप्रकाशो नाम दशमः प्रकाशः ॥

॥ एकादशः प्रकाशः ॥

आदौ—निर्दोषस्य गुणवतोऽलङ्कारस्य च काव्यशरीरस्य कामिनीशरीरस्येव शोभातिशयनिष्पत्तौ रसावियोग एव प्रकृष्ट उपायो गीयते ।

कल्या मूर्तिः कुलममलिनं यौवनं रूपसंप-
त्सौभाग्यर्द्धिः प्रियवचनताशालिवैदग्ध्ययोगः ।
शालीनत्वं विनयपरतेत्यङ्गनाभूषणं य-
त्तत्प्रेमार्द्रे प्रणयिनि मनो नास्ति चेन्नास्ति किञ्चित् ॥

इत्यादि ।

अन्ते—

वाक्यप्रबन्धानुगतोऽयमुक्तो
मया समासेन रसावियोगः ।
अथेह येऽर्था न विवेचिताः पृथ-
ग्विभज्य ते के चिदुदाह्रियन्ते ॥

इति + रसावियोगप्रकाशनो नामैकादशः प्रकाशः ॥

॥ द्वादशः प्रकाशः ॥

आदौ—

* * * * *
इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम् ।
चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम् ।
पञ्चावस्थाभिनिष्पन्नैः पञ्चभिस्सन्धिभिर्युतम् ।
* * * * *
लक्षणैश्च चतुष्षष्ट्या युक्तं कुर्वीत नाटकम् ।

यदुक्तं तत्र...काव्यादेः प्रबन्धस्य शरीराणि पञ्चारम्भविधयः, पञ्चार्थप्रकृतयः, पञ्चावस्थाः, पञ्चसंस्थाः, पञ्चसमवस्थाः, पञ्चसन्धयः, पञ्च... इत्येका चतुष्षष्टिः इत्यादि ।

अन्ते—

भक्तीर्द्वादश ताः पृथक्पृथगिमास्सञ्चिन्त्य शब्दार्थयोः
साहित्यस्य च शब्दशासनविदा कार्यः प्रबन्धे श्रमः ।
कीर्तिर्यावदनश्वरी हि विदुषां रोदोगृहं गाहते
ब्राह्मं लोकललाम धाम तदमी तावत्किलाध्यासते ॥

इति श्री + प्रबन्धाङ्गचतुष्षष्टिचतुष्टयप्रकाशो नाम द्वादशः प्रकाशः ॥

॥ त्रयोदशः प्रकाशः ॥

आदौ – तत्त्वज्ञानान्निश्श्रेयसाधिगमो मोक्षः । तमीहमानस्य गार्हस्थ्येऽपि तदधिगमयोग्यताभिमानो मोक्षश्शृङ्गारः । * * * धर्मश्शृङ्गारे भारती वृत्तिः, वैदर्भी रीतिः इत्यादि ॥

अन्ते—

निसर्गसंसर्गमुखैः प्रभेदै-
र्जन्मानुबन्धातिशयादिभिश्च ।

इदं विनिश्चित्य निवेशयन्त

......दालं कवयो लभन्ते ॥

इति श्री + रतिप्रकाशो ? नाम त्रयोदशः प्रकाशः ॥

॥ चतुर्दशः प्रकाशः ॥

आदौ—मनोरथावाप्तौ मनःप्रसादो हर्षः । स च जन्मनि यथा—इत्यादि ।

अन्ते—

यदपि च गदितं प्रहर्षगामी
भवति रसो रतिविस्मयादिरेव ।
तदपि न समञ्जसं प्रकृष्टं
प्रतिनिजभेदममी हि सर्व एव ॥

इति श्री + हर्षादिभावप्रकाशो नाम चतुर्दशः प्रकाशः ॥

॥ पञ्चदशः प्रकाशः ॥

आदौ—यदुक्तं तैः सविभावानुभावैः प्रकाशमानः शृङ्गारो विशेषतः स्वदते । तत्र प्रायेण रतिप्रीत्यै विभावादीनुदाहरन्तो (णतो) वक्ष्यामः इत्यादि ।

अन्ते—

तथातत्सर्वस्वं भुवनजयिनः पुष्पधनुषो
मनुष्याणामेकं तदिदमसमं जीवितफलम् ।
इदं तत्सौख्यानां कुलभवनमाद्यं त्रिभुवने
यदेतास्तारुण्योपहितमहिमानो मृगदृशः ॥

इति श्री + रत्यालम्बनविभावप्रकाशो नाम पञ्चदशः प्रकाशः ॥

॥ षोडशः प्रकाशः ॥

आदौ—इदानीमुद्दीपनविभावान्व्याख्यास्यामः । तत्र रत्यादिरुत्पन्नानुत्पन्न * * * इत्यादि ।

अन्ते—

उपनिषदुपदिष्टा सेयमुद्दीपकानां
त्रिभुवनविजयाप्तौ वैजयन्ती स्मरस्य ।
तदुपहितविशेषोद्बोधसंस्कारजन्या-
ननुपदमनुभावानेव संभावयामः ॥

इति श्री + रत्युद्दीपनप्रकाशो नाम षोडशः प्रकाशः ॥

॥ विंशः प्रकाशः ॥

आदौ—कामो नामात्मनः सुखाभिधानो विशेषगुणः । स द्वेधा इत्यादि ।

अन्ते—

जन्मान्तरानुभववासनया सुखार्थ-
मिच्छाप्रवृत्तिविषयेन्द्रियसम्प्रयोगैः ।
सम्प्रत्ययानुभवनूतनया सनाभि-
रात्माभिलाष........विस्मरणानि कामः ॥

इति श्री + कामशृङ्गारो नाम विंशः प्रकाशः ॥

॥ एकविंशः प्रकाशः ॥

आदौ—तत्त्वज्ञानान्निश्श्रेयसाधिगमो मोक्षः । दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानाना-मुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरा(र)भावात् । तथाहि इत्यादि ।

अन्ते—

मनसिशयमहास्त्रं शास्त्रसर्वस्वमेत-
न्निरूपमरमणीयं चेष्टितं नायकानाम् ।
कथितमथ यथावत्कामशृङ्गारसारे
पुनरपि तदवस्थावस्थितं वर्णयामः ॥

इति श्री + मोक्षशृङ्गारप्रकाशो नामैकविंशः प्रकाशः ॥

॥ द्वाविंशः प्रकाशः ॥

आदौ—इह खलु सकलसत्त्वोपकारक्षमद्वितीयाश्रमनिवासिभिश्चतुर्भिरपि वर्णै-र्ब्राह्मणादिभिरुभयलोकसिद्धये सेव्यमानः धर्मार्थकामलक्षणस्त्रिवर्गः पुरुषार्थः इत्यादि ।

अन्ते—

चतुष्षष्टिं पश्यन्प्रथममभिलाषप्रकृतिका-
नथाष्टौ नित्यादीन्पृथगपि चतुर्विंशतिविधान् ।
मिथो मिथ्यासम्यक्समधिकसमत्वानि विमृश-
न्कविः कुर्यात्स्रोतोऽनुगुणमनुरागव्यतिकरम् ॥

इति श्री + अनुरागप्रकाशो नाम द्वाविंशः प्रकाशः ॥

॥ त्रयोविंशः प्रकाशः ॥

आदौ—...सोऽवस्थाद्वितयभेदाद्द्विप्रकारः सम्भोगशृङ्गारो विप्रलम्भशृङ्गारश्च इत्यादि ।

॥ चतुर्विंशः प्रकाशः ॥

आदौ—तत्र सम्भोगो विप्रलम्भमन्तरेण न प्रकर्षमारोहतीति विप्रलम्भ एव प्रथममुपादीयते । इत्यादि ।

अन्ते—

यो विप्रलम्भः प्रथमानुरागो
मानः प्रवासः करुणः स एव ।
साधर्म्यवैधर्म्यवशेन चैषा-
मभेदभेदावथ तौ वदामः ॥

॥ पञ्चविंशः प्रकाशः ॥

आदौ—तत्र वैधर्म्यात्साधर्म्यमेव प्रागभिधातव्यं भवति । महाविषयत्वात् । किं पुनः प्रथमानुरागस्य साधर्म्यम् । इत्यादि ।

अन्ते—महान् ग्रन्थपातः ।

॥ षड्विंशः प्रकाशः ॥

(समग्रो लुप्तः)

॥ सप्तविंशः प्रकाशः ॥

आदौ—महान् ग्रन्थपातः ।

अन्ते—

आविष्कृतोऽयमभियोगविधिर्यथाव-
च्चेऽतः परं पुनरमी रमणाप्तिपूर्वाः ।
पूर्वानुरागतरुपल्लवभूतदूत-
सम्प्रेषणप्रभृतयः प्रकटीक्रियन्ते ॥

इति श्री + अभियोगविधिप्रकाशो नाम सप्तविंशः प्रकाशः ॥

॥ अष्टाविंशः प्रकाशः ॥

आदौ—स्वयं दर्शनस्यालाभे दूतसम्प्रेषणादयः । तेषु दूतसम्प्रेषणं नायकयोः कर्म । तदज्ञातदूतविशेषकर्मणोः न घटत इति दूतविशेषा दूतकर्माणि च प्रागेवाभिधीयन्ते । इत्यादि ।

अन्ते—

बुध्वा बुधश्चतुरशीतिमपीति दूता-
न्कर्माणि विंशतिमपीति युतां चतुर्भिः ।
यो यत्र सिध्यति तमेव हि तत्र दूत-
सम्प्रेषणादिषु समीक्ष्य समाददीत ॥

इति श्री + दूतविशेषदूतकर्मोपवर्णनं नामाष्टाविंशः प्रकाशः ॥

॥ एकोनत्रिंशः प्रकाशः ॥

आदौ—के पुनर्दूतसंप्रेषणादयः दूतसंप्रेषणं, सन्देशदानं, दूतानुगमः, सखीविगर्हणं, मार्गोदीक्षणं, * * * समागमोपायः, समीहितसिद्धिः, इत्यष्टचत्वारिंशत् । इत्यादि ।

अन्ते—ग्रन्थपातः ॥

॥ त्रिंशः प्रकाशः ॥

आदौ—एवं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामनुरागस्वरूपमभिहितम् । इदानीं वैधर्म्यतो मानस्वरूपमुच्यते । साधर्म्यतस्तु प्रथमानुराग एव । इत्यादि ।

अन्ते—

परश्शतविकल्पवानिति स एष मानस्त्रिधा
मयैणनयनामनःपरमबान्धवो वर्णितः ।
अथाध्वगविलासिनीमुखसरोजसन्ध्यातपः
प्रवास उपवर्ण्यते रतिसमुद्रचन्द्रोदयः ॥ पृथ्वी वृत्तम्.

इति श्री + मानप्रकाशो नाम त्रिंशः प्रकाशः ॥

॥ एकत्रिंशः प्रकाशः ॥

आदौ—अथातोऽवसरप्राप्तं प्रवासमुपवर्णयिष्यामः । तत्र प्रथमानुरागादीनां पूर्वः पूर्वो विचित्रः परःपरो रागवर्धनः । इत्यादि ।

अन्ते—

समासव्यासाभ्यां कुसुमधनुषो जीवितमिति
प्रवासो निर्णीतः प्रियजनमनोहेमनिकषः ।
अथ प्रेमोद्यानप्रणयतरुविस्रम्भसुमनो-
निवासैकस्थानीसुरभिरभिधीयेत करुणः ॥

इति श्री + प्रवासोपवर्णनो नामैकत्रिंशः प्रकाशः ॥

॥ द्वात्रिंशः प्रकाशः ॥

आदौ—अथातः क्रमप्राप्तं करुणविप्रलम्भमुपदेक्ष्यामः । तस्य च प्रथमानुरागादिभ्यो रागवर्धनत्वादन्तेऽभिधानमित्याभिहितं पुरस्तात् । भूयश्च विशेषतोऽभिधीयते । इत्यादि ।

अन्ते—

भेदाः पृथक्पृथगमी प्रथमानुराग-
मानप्रवासकरुणात्मनि विप्रलम्भे ।
उक्ता यथामति मयान्यदतोऽभियुक्तै-
र्युक्त्यानयैव हि बहिः स्थितमूहनीयम् ॥

इति श्री + करुणरसविनिर्णयो नाम द्वात्रिंशः प्रकाशः ॥

॥ त्रयस्त्रिंशः प्रकाशः ॥

आदौ—अथातो विप्रलम्भापादितप्रकर्षसम्पदः संभोगस्य स्वरूपमुपदेक्ष्यामः । कः पुनरयं सम्भोगो नाम । ननूक्तं नायकयोः प्रागसङ्गतयोः सङ्गतावियुक्तयोर्वा समागमे । इत्यादि ।

अन्ते—

अथोच्यते साम्प्रतमानुपूर्व्या
पूर्वानुरागादिविशेषितानाम् ।
अनन्तराणामखिलस्वरूपं
विस्रम्भणादिप्रतिपादनेन ॥

इति श्री + सम्भोगशब्दार्थप्रकाशो नाम त्रयस्त्रिंशः प्रकाशः ॥

॥ चतुस्त्रिंशः प्रकाशः ॥

आदौ—अथानन्तर्यार्थ आनन्तर्यार्थविशेषणं चोच्यते, तत्रानन्तरः प्रथमानुरागादिः पश्चात्किल भाविनश्चत्वारः । इत्यादि ।

अन्ते—

सम्भोग उक्तः प्रथमानुरागा-
दनन्तरः सोऽयमनेकभेदः ।
मानात्प्रवासात्करुणाच्च सम्प्र-
त्यनन्तराः किञ्चिदुदाह्रियन्ते ॥

इति श्री + प्रथमानुरागप्रकाशो नाम चतुस्त्रिंशः प्रकाशः ॥

॥ पञ्चत्रिंशः प्रकाशः ॥

आदौ—अथ मानानन्तरः । तत्र रतिप्रकर्षनिमित्ताभिलषणीयालिङ्गनाद्यवाप्तिहेतवो मानागम...नादयः सम्भोगशब्दवाच्या भवन्ति । इत्यादि ।

अन्ते—

इति गदितमशेषं विप्रलम्भस्वरूपो-
पहितनिजसमुत्थे ? श्लाघ्यशृङ्गारनाम्नः ।
रतिसमुदयरूपं जीवितं पुष्पकेतो-
र्निवसतु सुकवीनां सर्वदा मानसेषु ॥

इति श्री + मानानन्तरादिप्रकाशो नाम पञ्चत्रिंशः प्रकाशः ॥

॥ षट्त्रिंशः प्रकाशः ॥

आदौ—अथानन्तर्यार्थतद्विशेषणविशेषभूता एव क्रियाकालरूपविशेषान्तःपातिन्यः सत्ताभिव्यक्त्यनुबन्धप्रकर्षसंज्ञिकाश्चतुर्णामपि सम्भोगानामवस्थाः चतस्र उपवर्ण्यन्ते । इत्यादि ।

अन्ते—

रसः शृङ्गार एवैको भावा रत्यादयो मताः ।
प्रकर्षगामिनोऽपीह प्रेमग्लानिश्रमादिवत् ॥

इतिनिगदितभङ्ग्याऽनङ्गसर्वस्वमेत-
द्विविधमपि मनोभिर्भावयन्तोऽस्य भेदान् ।
तदनुभवसमुत्थानन्दसंमीलिताक्षाः
परिषदि परितोषं हन्त सन्तः प्रयान्तु ॥

यावन्मूर्ध्नि हिमांशुकन्दलवति स्वर्वाहिनी धूर्जटे-
र्यावद्वक्षसि कौस्तुभस्तबकिते पद्मा मुरद्वेषिणः ।
यावच्चित्तभुवस्त्रिलोकविजयप्रोच्चं (प्रौढं) धनुः कौसुमं
भूयात्तावदियं कृतिः कृतधियां कर्णावतंसोत्पलम् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते
शृङ्गारप्रकाशे संभोगावस्थाप्रकाशो नाम
षट्त्रिंशः प्रकाशः ॥

यद्यप्यस्मिन् द्वाविंशे त्रयोविंशे चतुर्विंशे च प्रकाशे न प्रबन्धस्य न वा प्रबन्धकराणां नामान्युपात्तानि । प्रत्युत प्रकाशान्तरेषु एतान्यदृष्टश्रुतानि कानि चिदभिधानाक्षराण्युपलभ्यन्ते । यथा—

अनङ्गवती
अग्निमथनम्
अभिसारिकावञ्चितकम्
इन्दुलेखा
इन्दुमती
उदयनोदयः
उषाहरणम्
उदात्तराघवम्
कुन्दमाला
कुवलयाश्वचरितम्
कृत्यारावणम्
कृष्णचरितम्
चारुमती
चित्रलेखा
छलितराघवम्
तापसवत्सराजम्
त्रैलोक्यसुन्दरी
दमयन्ती
देवीचन्द्रगुप्तम्
पार्थविजयम्
फुल्लसकम्
बृन्दावनम्
बृहत्कथा
भीमकुल्या
मत्स्यहासितम्
मलयवती
मदालसाख्यायिका
माधविका
मारीचवधः
मालतिका
मुकुटताडितकम्
रतिविलासः
रामचरितम्
रामाभ्युदयम्
राघवानन्दम्
रामायणम्
रावणवधः
लक्ष्मीस्वयम्वरः
लीलावती
विक्रान्तशूद्रकम्
विनयवतीशूद्रकम्
शकुन्तिका
शाखाविशाखोपयमम्
शूद्रककथा
स्वप्नवासवदत्तम्
स्वयम्प्रभा
सुभद्राहरणम्
हयग्रीववधः
हरविलासः
हरिवंशः
हरिविजयः
हरिश्चन्द्रचरितम् ।
इत्यादि ।

॥ ग्रन्थकर्तॄनामानि ॥

धर्मकीर्तिः
शाकल्यः
वागुरिः
विशाखदेवः
विकटानितम्बा
पंचशिखः इत्यादि ।

॥ इतिवृत्तविशेषलाभः ॥

इदमन्यदप्रतीतमेतावता महिततममितिवृत्तमुपलभ्यते अत्रैवाष्टमे प्रकाशे । यथा— "कालिदासः 'किं कुन्तलेश्वरः करोति' इति विक्रमादित्येन पृष्ट उक्तवान् ।

असकलहसितत्वात्क्षालितानीव कान्त्या
मुकुलितनयनत्वाद्व्यक्तकर्णोत्पलानि ।
पिबति मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणां
त्वयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः ।

इदमेवोहयित्वा विक्रमादित्यः प्रत्युवाच

पिबति मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणां
मयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः ।" इति ॥

इदमेव पद्यं राजशेखरकृतायां साहित्यमीमांसायामप्युदाहृतमेकादशेऽध्याये । प्रत्युत प्रत्युत्तरवाक्ये "पिबति" इतिस्थाने "पिबतु" इति पाठो दृश्यते । क्षेमेन्द्रेण औचित्यविचारचर्चायां "यथा कुन्तेश्वरदौत्ये कालिदासस्य—इह निवसतिमेरुः" इति पद्यमुदाहृतम् । अत्र कुन्तलेश्वरदौत्य इति स्थाने कुन्तेश्वरदौत्य इति प्रामादिको लकारलोपपाठः । इतस्समुल्लिखन्तु दूरदर्शिनो महाकवेरितिवृत्तम् ॥

यच्चान्यदपि भासकृतित्वेन "स्वप्नवासवदत्तम्" इतिनाम्ना अनन्तशयनराजधान्यां नाटकमेकं मुद्रितं तद्गतमेव समुद्रगृहकवृत्तान्तरूपं वस्तु अस्मिन्प्रबन्धे द्वादशे निरूपितम् ।

महाकवेर्विकटनितम्बाया अपि किमप्युन्मीलत्यपदानम् । यथा—

पुनर्भूविषयो यथा—

के वैकटानितंबेन गिरां गुंभेन रञ्जिताः ।
निन्दन्ति निजकान्तानां न मौग्ध्य मधुरं वचः ॥

इति पद्यं दृश्यते । इत्यादीन्यन्यान्यपदानानि प्रस्फुरन्ति । उच्चित्य प्रकाशान्तर-भूमिकायामुदाहरिष्यन्ते ।

त्रुटिपूरणतोऽनवद्यवर्ष्मा
यदि जायेत कदाप्ययं प्रबन्धः ।
मणयो जलधेरिवोज्जिहीर-
न्नितिहासाः कृतिनामितः कृतीनाम् ॥

॥ कवेरपदानम् ॥

एतत्कवेर्भोजदेवस्य कालदेशाद्यपदानं यथालाभं विस्तरेण प्रकाशान्तरभूमिकायां निरूपयिष्यते । भोजनाम्ना बहवो राजानः ख्यायन्ते । तथापि प्रस्तुतग्रन्तकारमधिकृत्य अत्र किञ्चिदुन्मील्यते । सरस्वतीकण्ठाभरणस्य कर्ता अस्य च प्रकाशस्य एक एव । उभयोः प्रबन्धयोरवान्तरलक्षणोदाहरणादिभिः ग्रन्थनिगमनपद्याभ्यां च निश्चीयते । अस्मदीयोऽयं महाराजः मालवमण्डलाधिपतिः बालरामायणसाहित्यमीमांसादिग्रन्थकारात् शालिवाहशके दशमे निश्चितसद्भावात् राजशेकरादर्वाक्तनः, गणरत्नकारात् वर्धमानात् पूर्वतन इति वक्तुं पार्यते । यतोऽसौ राजशेखरपद्यान्युदाहरति । यं चैनं सरस्वतीकण्ठाभरणकारं स्वग्रन्थे वर्धमानोऽनुस्मरति, वर्धमानस्तु शालिवाहशके एकादशशतकोत्तरभाग आसीत् । एतेनैकादशशतकस्यादौ मध्येवा अयमवर्तिष्टेति प्रमेयसरणिः । भावप्रकाशकारशारदातनय, नामलिङ्गानुशासनटीकासर्वस्वकारसर्वानन्द, अलङ्कारसुधानिधिकारसायणादयः अस्मन्महाराजादर्वाक्तनाः तमनुस्मरन्ति । इति दिक् ॥

इदमपरं प्राप्तावसरमनावेदितं यातयामं भवति । यत्तन्नाम—अस्य शृङ्गारप्रकाशस्य समुचितसंविधानसम्पादने, आकरमुद्रास्खलितशोधने च साधीयः साचिव्यं कृतवान् आ. रङ्गस्वामिसरस्वतीमहाशयः B. A. अनेन भर्मणा विदुषां संस्तवे संविभागमर्हति, अन्तरान्तरा सहकुर्वन् मञ्चालकट्टे कवितार्किकसिंहं गोबिन्दाचार्यपण्डितश्च स्मृतिमारोढुमर्हति । इति ।

अयं तावदस्माकं मनोरथः । चिररात्राखिलीभूतं सुदुर्लभमिमं प्रबन्धं यथोपलम्भमशेषं संमुद्र्य सहृदयान्कृतिनस्समुपतिष्ठेमहीति । बहुधा कृतोऽपि प्रयत्नः धनसम्पत्तेस्तिरोहिततया तटिल्लेखालायं लीयते । अनेके सङ्ख्यावन्तश्च ग्रन्थदिदृक्षाकदर्थिताः क्लिश्यन्तोऽवगम्यन्ते ।

अत इयं सप्रणयोपग्रहा आशंसा । अपि नाम कश्चिदुदारः श्रीमान् प्रणयी एकः द्वित्राः त्रिचतुराः पञ्चषा वा धनसहायदानेनोपकुर्युः, अथ च चतुश्शतं त्रिशतं वा ग्राहकाः निरत्ययं निर्विचिकित्सं यथानिरूपितमूल्येन पुस्तकग्रहणं प्रतिजानीयुः । अपि नामेयं भारती भूतधात्री चिरन्तनसुकविसूक्तिप्रकाशप्रत्यूषमनुभवितुं उल्लसितदृष्टिरात्मानमुत्कधरयेत् । इति.

ध्वस्तैरौदरिकैस्तमःप्रकृतिभिर्दत्तः प्रकाशस्य यो-
व्याघातः शमितः स तैस्ससमितो दैवेन चक्षुष्मताम् ।
लोकः सम्प्रति चक्षुषा प्रभवता सूर्याभिमुख्ये स्थितः
सान्द्रामोदमनन्तमेतु परमं भोजप्रबन्धं भजन् ॥

एषा भोजकृता कृतिर्निरुपमा शृङ्गारनाडिन्धमा
गुप्ता विश्रुतभूम्नि केरलधरासीम्नि प्रियंभावुकैः ।
लब्धाद्य श्रितसह्यसम्भवसरित्कर्णाटनीवृद्धनी-
श्रीखण्डद्रवचर्चिकेव परमामोदं विधत्तां सताम् ॥

श्रीयद्वद्रिशिखानिरूढभगवद्रामानुजोपक्रम-
ख्यातश्रीयतिराजसन्मठपतेर्योगीशितुः किङ्करः ।
आलोक्योत्कालिकामसुद्रयदिमामस्तौच्च सङ्ख्यावतां
शृङ्गारप्रकातिप्रकाशनपरां भोजस्य राज्ञः कृतिम् ॥

शृङ्गारप्रकाशे

द्वाविंशः प्रकाशः

अनुरागस्थापनः

इह खलु सकलसत्त्वोपकारक्षमद्वितीयाश्रमनिवासिभिश्चतुर्भिरपि वर्णैर्ब्राह्मणादिभिरुभयलोकसिद्धये सेव्यमानो धर्मार्थकामलक्षणस्त्रिवर्गः पुरुषार्थः ।

एवमर्थं च कामं च धर्मं चाप्याचरन्नरः ।
इहामुत्र च निश्शङ्कं सुखमत्यन्तमश्नुते ॥

यथा च--

यस्य त्रिवर्गशून्यानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।
स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥

तत्रापि धर्मार्थश्रृङ्गारयोर्हेतुभूतत्वात् कामश्रृङ्गार एव फलभूतत्वात्प्रधानम् । कामस्तु सामान्यरूपो विशेषरूपो वा सुखमेवाभिधीयत इत्युक्तं पुरस्तात्. इह तूपचारात् ।

सङ्कल्परमणीयस्य प्रीतिसम्भोगशोभिनः ।
कु.. रस्याभिलाषस्य नाम काम इति स्मृतम् ॥

*अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।
सहि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्भूतानि सीव्यति ॥

उक्तं च—

*व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु
र्न खलु बहिरुपाधीन्प्रीतयः संश्रयन्ते ।
विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं
द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः ॥

---

* इदं पद्यद्वयं भवभूतेः.

तं चानुराग इत्याचक्षते. ततश्च—

न (अ)किञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति।
तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः॥

यदेव रोचते मह्यं तदेव कुरुते प्रिया।
इति वेत्ति न जानाति तत्प्रियं यत्करोति सा॥

शून्यमाकीर्णतामेति तुल्यं व्यसनमुत्सवैः।
विप्रलम्भोऽपि लाभाय सति प्रियसमागमे॥

तदा रम्याण्यरम्याणि प्रियाः शल्यं तदाऽसवः।
तदैकाकी सबन्धुस्सन्निष्टेन रहितो यदा॥

तमभिलाषादिभेदात् ६४ चतुष्षष्टिप्रकारं व्याहरन्ति तद्यथा—

१. अभिलाषः	१७. आशा	३३. मोहः	४९. वात्सल्यं
२. आकाङ्क्षा	१८. आशीः	३४. आकूतं	५०. अनुक्रोशः
३. अपेक्षा	१९. आशंसा	३५. कुतूहलं	५१. विश्वासः
४. उत्कण्ठा	२०. मनोरथः	३६. विस्मयः	५२. विस्रम्भः
५. ईप्सा	२१. आस्था	३७. रागः	५३. भावः
६. लिप्सा	२२. अभिनिवेशः	३८. वेगः	५४. रागः
७. इच्छा	२३. अनुबन्धः	३९. अध्यवसायः	५५. वशीकारः
८. वाञ्छा	२४. आग्रहः	४०. व्यवसायः	५६. प्रणयः
९. तृष्णा	२५. विमर्शः	४१. कामना	५७. प्राप्तिः
१०. लालसा	२६. मनीषा	४२. वासना	५८. पर्याप्तिः
११. स्पृहा	२७. अभिप्रायः	४३. स्मरणं	५९. समाप्तिः
१२. लौल्यं	२८. पक्षपातः	४४. सङ्कल्पः	६०. अभिमानाप्तिः
१३. गर्धा	२९. लोभः	४५. रतिः	६१. स्नेहः
१४. श्रद्धा	३०. आसङ्गः	४६. प्रीतिः	६२. प्रेमा
१५. रुचिः	३१. अभिष्वङ्गः	४७. दाक्षिण्यं	६३. आह्लादः
१६. दोहदं	३२. सक्तिः	४८. अनुग्रहः	६४. निर्वृतिः

इति।

एते भेदाश्चतुष्षष्टिरनुरागस्य नामतः ।
उदाहरणमालैषां रूपव्यक्त्यै निदर्श्यते ॥

१. तत्र अभिलाषो यथा--

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै
रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।
अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥ १

२. आकाङ्क्षा यथा--

(1)एक्कक्कमसंदेसाणुराअवड्ढंतकोउहल्लाइं ।
दुक्खं असमत्तमणोरहाइ अच्छंति मिहुणाइ ॥ २

३. अपेक्षा यथा--

(2)गेह्णह पलोअह इमं पहसिअवअणा पइस्स अप्पेइ ।
जाआ सुअपढमुब्भिण्णदंतजुअळंकिअं बोरं ॥ ३

४. उत्कण्ठा यथा--

(3)जं जं सो णिज्झाअइ अंगोआसं महं अणिमिसच्छो ।
पच्छाएमि अ तं तं इच्छमि अ तेण दीसंतं ॥ ४

*५-६-७.

८. वाञ्छा यथा --

(4)वाञ्छाधौलिं करेउ जं जइ वेढवेळिळअगणीए ।
वाअग्गंभुट्टुक्खित्तणीसहंगीए वि णइ . . . ॥ ५

---

(1) अन्योन्यसन्देशानुरागवर्धमानकौतूहलानि । दुःखमसमाप्तमनोरथानि तिष्ठन्ति मिथुनानि ॥

(2) गृह्णीत प्रलोकयत इमं प्रहसितवदना पत्युरर्पयति । जाया सुतप्रथमोद्भिन्नदन्तयुगलाङ्कितं बदरं ॥

(3) यं यं स निध्यायति अङ्गावकाशं ममानिमिषाक्षः । प्रच्छादयामि च तं तं इच्छामि च तेन दृश्यमानम् ॥

* अत्र अनुरागभेदेषु ५. ईप्सा ६. लिप्सा ७. इच्छा एतेषां त्रयाणं उदाहरणपद्यानि गलितानि ॥

(4) इयं गाथा अस्फुटा ॥

९. तृष्णा यथा—

(1)अविअह्णपेच्छणिज्जेण तक्खणं मामि तेण दिट्ठेण ।
सिविणअपीएण व पाणिएण तण्हाच्चिअ ण फिट्ठा ॥ ६

१०. लालसा यथा—

(2)घडिऊरुसंपुडं णववहूए जहणं वरो पुळोएइ ।
संदट्ठणवकपाडं दारं पिव सग्गणअरस्स ॥ ७

११. स्पृहा यथा—

(3)कस्स करो बहुपुण्णप्फळेक्कतरुणो तुहं विसंमिहइ ।
थणपरिणाहे वंमहणिहाणकळसेव्व पारोहो ॥ ८

१२. लौल्यं यथा—

(4)जं चिअ वि पिआणणा विअ मस्स ळोळइ सहि मुहे दिट्ठी ।
ळीळं रहस्सबहुळं सहो विअरेइ कामस्स ॥ ९

१३. गर्धो यथा—

(5)घरिउं कह.णतीकइ हअदिट्ठी वळ्ळहेसु णिपडंति ।
गाइव्व हारहाई सरसे जुववळ्ळरे ळुद्धा ॥ १०

१४. श्रद्धा यथा—

(6)सद्धा मे तुज्झ पिअत्तणस्स कह तंति. ण आणामो ।
दे पसिअ तुमं चिअ सिरुखवेसु जहए पिआ होमि ॥ ११

१५. रुचिर्यथा—

(7)बाळाओ गोंतिकोऊहळेण एमेअ पविळचिंताओ ।
दाळहसिअधणीसु पुणो णिवसइ मअरद्धअरहस्सो ॥ १२

(1) अवितृष्णप्रेक्षणीयेन तत्क्षणं मामि तेन दृष्टेन । स्वप्नपीतेनेव पानीयेन तृष्णैव न नष्टा ॥
(2) घटितोरुसंपुटं नववध्वा जघनं वरः प्रलोकयति । सन्दष्टनवकवाटं द्वारमिव स्वर्गनगरस्य ॥
(3) कस्य करो बहुपुण्यफलैकतरोस्तव विश्रमिष्यति । स्तनपरिणाहे मन्मथनिधानकलश इव प्ररोहः ॥
(4–5) अस्फुटं गाथाद्वयं.
(6) श्रद्धा मे तव प्रियत्वस्य कथं तादिति न जानीमः । तत प्रसीद त्वमेव शिक्षय यथा प्रिया भवामि ॥
(7) बाला:.....कौतूहलेन एवमेव.....चिन्ता: । ......हसित......पुनः निवसति मकरध्वजरहस्यम् ॥

१६. दोहदो यथा—

[1]किं किं दे पडिहासइ सहीहि इअ पुच्छिआए मुद्धाए ।
पडमुळ्ळअदोहळिणिए णवरं दइअं गआ दिट्ठी ॥ १३

१७. आशा यथा—

[2]णीआइ अज्ज णिक्किव पिणद्धणवरङ्गए वराईए ।
घरपरिपाडीअ पहेणआइ तुह दंसणासाए ॥ १४

१८. आशीर्यथा—

जनः पुण्यैर्यायाज्जलधिजलभावं जलमुचः
तथावस्थं चैनं निदधतु शुभैः शुक्तिवदने ।
ततस्तां श्रेयोभिः परिणतिमसौ विन्दति यया
रुचिं तन्वन् पीनस्तनि हृदि तवायं विलुठति ॥ १५

१९. आशंसा यथा—

[3]होज्जवणे सो दिअरहा जह्न वि आमाळिआ कुसुमधम्मिळ्ळा ।
पत्ते रआवसाणे पुच्छिज्ज पवासदुक्खाइं ॥ १६

२०. मनोरथो यथा—

यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया
जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं
मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ १७

२१. आस्था यथा—

सद्मनां विरचनाहितशोभै
रागतः प्रियकथैरपि दूत्यम् ।

---

(1) किं किं ते प्रतिभासते सखीभिरिति पृष्टाया मुग्धायाः । प्रथमोद्गतदोहदिन्याः केवलं दयितं गता दृष्टिः ॥

(2) नीतानि अद्य निष्कृप पिनद्धनवरङ्गकया वराक्या । गृहपरिपाट्या प्रहेणकानि तव दर्शनाशया ॥

(3) ....कुसुमधाम्मिल्ला । प्राप्ते रतावसाने पृच्छति प्रवासदुःखानि ॥

सन्निकृष्टरतिभिस्सुरदारै
भूषितैरपि विभूषणमीषे ॥ १८

२२. अभिनिवेशो यथा—

(1)ळोओ जूरइ जूरउ वआणिज्जं होइ होउ तं णाम ।
एहि णिमज्जसु पासे पुष्फवइ ण एइ मे णिद्दा ॥ १९

२३. अनुबन्धो यथा—

(2)गह्णइ कंठम्मि बला चुंबइ णअणाइ हरइ मे सिअअं ।
पढमसुरअम्मि रअणी परस्स एमेअ बोळेइ ॥ २०

२४. आग्रहो यथा—

(3)अज्ज मए गंतव्वं घणंधआरे वि तस्स सुहअस्स ।
अज्जा णिमीळअच्छी पअपरिवाडिं घरे कुणइ ॥ २१

२५. विमर्शो यथा —

कास्विदवकुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या ।
मध्ये तपोधनानां किसलयमिव भाति पाण्डुपत्राणाम् ॥ २२

२६. मनीषा यथा —

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा
यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ २३

---

(1) लोकः खिद्यति खिद्यतु वचनीयं भवति भवतु तन्नाम । एहि निषीद पार्श्वे पुष्पवति नैति मे निद्रा ॥

(2) गृह्णाति कण्ठे बला 'बति नयने हरति मे सिचयं । प्रथमसुरते रजनी परस्य एवमेवापक्रामति ॥

(3) अद्य मया गन्तव्यं घनान्धकारेऽपि तस्य सुभगस्य । आर्या निमीलिताक्षी पदपरिपाटीं गृहे करोति ॥

२७. अभिप्रायो यथा—

(1)बालअ रे वंचिज्जसि ळोळिरमहुआणसद्धपसराओ ।
पुप्फवईमुहचुंबणसहासकंठग्गहसुहाओ ॥ २४

२८. पक्षपातो यथा—

(2)वीसंभवड्ढिअरसं अइराअक्खलिअसेससंठिअरसणं ।
विअळिअमअपत्तट्ठं पच्चूसरअं पओसदूरब्भहिअं ॥ २५

२९. लोभो यथा—

(3)हुं हुं दे भणसु पुणो ण सुअंति करेइ काळविक्खेवं ।
घरिणी हिअअसुहाइं पइणो कण्णे भणंतस्स ॥ २६

३०. आसङ्गो यथा—

सन्तापसन्ततिमहाव्यसनाय तस्या
मासक्तमेतदनपेक्षितहेतु चेतः ।
प्रायश्शुभं च विदधात्यशुभं च जन्तोः
सर्वंकषा भगवती भवितव्यतैव ॥ २७

३१. अभिष्वङ्गो यथा—

(4)दढमूढबद्धगंठिं व मोइआ कहवि तेण मे बाहू ।
अह्मे विअ तस्सउरे खत्तव्व समुक्खआ थणआ ॥ २८

३२. सक्तिर्यथा—

(5)का. . क्खरदूसिक्खिअ बाळअ रे एहि ळग्ग कंठंमि ।
दो वि ण अणिवासो सामअ? जइ होइ ता होइ ॥ २९

---

(1) बालक रे वञ्च्यसे लोलितमधुपानश्रद्धा प्रसरात् । पुष्पवतीमुखचुंबनसहासकण्टग्रहसुखात् ॥

(2) विस्रंभवर्धितरसं अतिरागस्खालितशेषसंस्थितरशनं । विगलितमदेन निपुणं प्रत्यूषरतं प्रदोषदूराभ्याधिकं ॥

(3) हुं हुं हेभण पुनः न ज्ञातमिति करोति कालविक्षेपं । गृहिणी हृदयसुखानि पत्युः कर्णे भणतः ॥

(4) दृढमूढबन्धग्रन्थी इव मोचितौ तेन कथमपि मे बाहू । अस्माभिरपि तस्योरसि खात इव समुत्खातौस्तनौ ॥

(5) ....दुश्शिक्षित बालक रे एहि लग कण्ठे । द्वयोरपि...........यदि भवति तद्भवतु ॥

३३. मोहो यथा—

(1)णीसासुक्कंपपुळोइएहिं जाणंति णच्चिउं धण्णा ।
अंमारिसाण दिट्ठे पिअंमि अप्पा वि पम्हसइ ॥ ३०

३४. आकूतं यथा—

(2)ता छिवइ ता णिअच्छइ ता कुणइ रअंमि ताव चुंबेइ ।
अंगेहि कीरइ पई कामोत्तवसीअळो तिस्सा ॥ ३१

३५. कुतूहलं यथा—

(3)असमत्तमंडणं चिअ वच्च घरं से सकोउहळळस्स ।
बोळाविअहळहळअस्स पुत्ति चित्ते ण लग्गिहिसि ॥ ३२

३६. विस्मयो यथा—

कमलमनम्भसि कमले कुवलयमेतानि कनकलतिकायाम् ।
सापि सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥ ३३

३७. रागो यथा—

(4)घरिणिघणत्थणपेळ्ळण सुहेळ्ळिपडिअस्स होंतपहिअस्स ।
अवसउणंगारअवारविट्ठिदिअहा सुहावेंति ॥ ३४

३८. वेगो यथा—

(5)जाणामि जणो णिउणो गुरुअणमज्झम्मि संठिआ अ अहं ।
ता किं करेमि पिअसहि धरिआ वि बळा वळइ दिट्ठी ॥ ३५

३९. अध्यवसायो यथा—

समानप्रेमाणं जनमसुलभं प्रार्थितवतो
विधौ वामारंभे मम समुचितैषा परिणतिः ।

---

(1) निश्वासोत्कंपितप्रलोकितैर्जानन्ति नर्तितुं धन्याः । अस्मादृशां दृष्टे प्रिये आत्मापि विस्मर्यते ॥

(2) तावत् स्पृशति तावन्नियच्छति तावत्करोति रते तावच्चुंबति । अंगैः...पतिः कामोत्सवशीतलस्तस्याः ॥

(3) असमाप्तमण्डनैव व्रज गृहं तस्य सकौतूहलस्य । अपक्रमितानुरागस्य पुत्रि चित्ते न लगिष्यासि ॥

(4) गृहिणीघनस्तनप्रेरणसुखकेलिपतितस्य भविष्यत्पथिकस्य। अपशकुनाङ्गारकवार विष्टि दिवसास्सुखयन्ति॥

(5) जानामि जनो निपुणो गुरुजनमध्ये संस्थिता चाहं। तत्किं करोमि प्रियसखि धृतापि बलाद्वलते दृष्टिः ॥

तथाप्येवं निन्दाश्रवणसमयेऽस्याः प्रविगल-
त्प्रभं प्रातश्चन्द्रद्युति वदनमन्तर्दहति माम् ॥ ३६

४०. व्यवसायो यथा—

(1)तस्स अ सोहग्गगुणं अमहिळसरिसं अ साहसं मज्झ ।
जाणइ गोळाऊरो वासारत्तद्धरत्तो अ ॥ ३७

४१. कामना यथा—

(2)अच्छीहिं च्चिअ सा तेण पिअअमाणेह णिव्भरमणेण ।
आहासिअं व दोहिअव्व रमिअरमिअवच्चीअंब ॥ ३८

४२. वासना यथा—

(3)आणिअपुळउब्भेओ सवत्तिपणअपडिपूरणंमि वि गरुए ।
पिअदंसणे पवट्टइ मंतुट्ठाणे वि रुप्पिणीए पहरिसो ॥ ३९

४३. स्मरणं यथा—

(4)म्हरिमो से सअणपरंमुहीए विअळंतमाणपसराए ।
कइअवसुत्तुव्वत्तणथणकलसप्पेळळणसुहेल्लिं ॥ ४०

४४. सङ्कल्पो यथा--

*विहिते कारागारे मनसि ससूचीमुखाग्रनिर्भेद्यम् ।
अपिच निमीलितनयने तथापि कान्ताननं व्यक्तम् ॥ ४१

---

(1) तस्य च सौभाग्यगुणं अमहिलासदृशं च साहसं मम । जानाति गोदापूरो वर्षारात्रार्धरात्रश्च ॥

(2) अस्फुटा गाथा । [प्रहर्षः ॥

(3) आनीतपुलकोद्भेदस्सपत्नीप्रणयप्रतिपूरणेपि गुरुणि । प्रियदर्शने प्रवर्तते म(न्तु)न्युस्थानेऽपि रुक्मिण्याः

(4) स्मरामस्तस्याश्शयनपराङ्मुख्या विगलन्मानप्रसरायाः । कैतवसुप्तोद्वर्तनस्तनकलशप्रेरण सुखकेलिम् ॥

* पिहिते कारागारे तमसि च सूचीमुखाग्रनिर्भेद्ये । मयि च निमीलितनयने तथापि कान्ताननं व्यक्तम् ॥
—इति साधुःपाठः ॥

*४५. भावो यथा—

(1)दिट्ठे जं पुळइज्जसि धरहरसि पिअंमि जं समासण्णे ।
तह संभासणसेउल्लिळ फंसणे किं वि ळज्जिहिसि ॥ ४२

४६. रागो यथा—

(2)तह तीए सुहरसो पहरिसो अ मुहपंकअंमि पप्फुरिओ ।
समअं जह वि असिअमोळ्लिळआइ जाआइ अच्छीइ ॥ ४३

४७. रतिर्यथा—

(3)अच्छेरं व णिहिं विअ सग्गे रज्जं व अमअपाणं व ।
आसि मह तं मुहुत्तं विणिअंसणदंसणं तिस्सा ॥ ४४

४८. प्रीतिर्यथा—

(4)अविहाविअक्खरवआ चिरेण अणुबंधपुच्छिअपळत्ता ।
णववहुपडमुळ्लावा वरस्स हिअए ण माएंति ॥ ४५

४९. दाक्षिण्यं यथा—

(5)णववहुपेंमतणुइओ पणअं पढमघरिणीए रक्खन्तो ।
अळिहिअदुप्परिअळ्ळं पि णेइ रण्णं धणुं वाहो ॥ ४६

---

(1) दृष्टे यत्पुलकिष्यसि धरधरसि प्रिये यत्समासन्ने । तथा संभाषणस्वेदार्द्रे स्पर्शने किमपि लज्जिष्यसे ॥

(2) तथा तस्याः सुखरसः प्रहर्षश्च मुखपङ्कजे प्रस्फुरितः । समयं यथा...........आर्द्रे जाते अक्षीणी ॥

(3) आश्चर्यमिव निधिमिव स्वर्गे राज्यमिव अमृतपानमिव। आसीन्मम तन्मुहूर्तं विनिवसनदर्शनं तस्याः ॥

(4) अविभाविताक्षरवचसः चिरेण अनुवन्धपृष्ट........ । नववधूप्रथमोल्लापा वरस्य हृदयं न मान्ति ॥

(5) नववधूप्रेमतनूकृतः प्रणयं प्रथमगृहिण्या रक्षन् । अलिखितदुराकर्षमपि नयत्यरण्यं धनुर्व्याधः ॥

---

* २ पुटे अभिलाषादीनां नामोद्देशपरिपाट्यां रतिः ४५ त्वेन, प्रीतिः ४६ त्वेन निर्दिष्टे। भावः ५३ त्वेन, रागः ५४ त्वेन समुल्लिखितौ स्तः । उदाहरणानुक्रमण्यां पुनरत्र भावो रागश्च ४५, ४६ त्वेन निवेशितौ उदाहृतौ च. रतिप्रीती तु ४७-४८ त्वेन निवेश्य अन्यत्सर्वं उपरितनं प्रभेदजातं यथोद्देशं समसाध्यत. उदाहरणगाथानां समन्वयः सुधीभिरुन्नेयः । अभिलाषादिनिर्व्रूत्यन्तेषु ६४ अनुरागप्रभेदेषु "रागः" इत्यभिन्नाक्षरं नाम ३८ तमायां ४६ तमायां च सङ्ख्यायां द्विवारं लिखितं दृश्यते । तत् सूक्ष्मधियो विभावयन्तु. अस्य प्रबन्धस्य एकमातृकतया यथोपलंभं निवेशितान्यक्षराणि ।

५०. अनुग्रहो यथा—

(1)खिण्णस्स उरे पइणो ठवेइ गिम्हावरण्हरमिअस्स ।
ओल्ळं गळंतपुप्पं ण्हाणसुअंधं चिहुरभारं ॥ ४७

५१. वात्सल्यं यथा—

(2)झत्ति समुट्ठिअमणहरिसिरिवअणविलाससंभमाउलिअं ।
भुअजुअळगाहिअणिप्पंदमंदरं णमह महुमहणं ॥ ४८

५२. अनुक्रोशो यथा—

(3)गज्ज महच्चिअ उअरिं सव्वत्थामेण ळोहहिअअस्स ।
जळहर ळंबाळइअं मा रे मारेहिसि वराइं ॥ ४९

५३. विश्वासो यथा—

(4)केळीगोत्तक्खळणे वरस्स दुटठुल्ळ....रदीहिं देइ ।
बहुवासअवासहरे वहूए वाहुल्लिआ दिटठी ॥ ५०

५४. विस्रम्भो यथा—

(5)समअणणअणाळोअणसच्चविअण्णोण्णमणहरा(ळा)आवो ।
पच्चूसरअविळासो वीसंभं कहइ मिहुणाण ॥ ५१

५५. वशीकारो यथा—

(6)साळोए च्चिअ सूरे घरिणी घरसामिअस्स घेत्तूण ।
णेच्छंतस्स वि पाए धुअइ हसंती हसंतस्स ॥ ५२

---

(1) खिन्नस्योरसि पत्युस्स्थापयति ग्रीष्मापराण्हरमितस्य । आर्द्रं गलत्पुष्पं स्नानसुगन्धं चिकुरभारम् ॥

(2) झटिति समुत्थितमनोहरश्रीवदन विलाससंभ्रमाकुलितं । भुजयुगळगृहीतनिष्पन्दमन्दरं नमत मधुमथनं॥

(3) गर्ज ममैवोपरि सर्वस्थाम्ना लोहहृदयस्य । जलधर लंबालकां मा रे मारयिष्यसि वराकीम् ॥

(4) केलीगोत्रस्खलने वरस्य........................ । वधूवासकवासगृहे वध्वा बाष्पार्द्रिता दृष्टिः ॥

(5) समदननयनालोकन सत्यापितान्योन्यमनोहरालापः । प्रत्यूषरतविलासो विस्रंभं कथयति मिथुनानाम् ॥

(6) सालोक एव सूर्ये गृहिणी गृहस्वामिनो गृहीत्वा । अनिच्छतोऽपि पादौ धावति हसन्ती हसतः ॥

५६. प्रणयो यथा —

(1)एक्कं पहरुव्विण्णं हत्थं मुहमारुएण वीअंतो ।
सो वि हसंतीएँ मएँ गहिओ बीएण कंठम्मि ॥ ५३

५७. प्राप्तिर्यथा—

(2)हंहो कण्णुल्लीणा भणामि रे सुहअ किं पि मा तूर ।
णिज्जणपाणट्ठीसंकडम्मि पुण्णेहि ळद्धोसि ॥ ५४

५८. पर्याप्तिर्यथा—

(3)एएण च्चिअ पिअसहि पज्जत्तिंति ण माणुसे ळोए ।
जं तस्स कए एसा किळसत्ति सव्वो जणो भणइ ॥ ५५

५९. समाप्तिर्यथा—

(4)असमत्तचित्तळ............वपाउवो ससिमुहीए ।
मुहअंगो पज्जंतरहमभू....सवतिडत्तमुहकुळी अच्छिजुओ ॥ ५६

६०. अभिमानाप्तिर्यथा—

(5)सव्वस्सम्मि वि दड्ढे तह वि हु हिअअस्स णिव्वुदिच्चेअ ।
जं तेण गामडाहे हत्थाहत्थिं कुडो गहिओ ॥ ५७

६१. स्नेहो यथा —

(6 हिअअब्भंतरपसरंतणेहरसविसरआ पुरओ ।
पिअदंसणंमि दिट्ठी मंचणउणवकुदळाइ व्व ॥ ५८

---

(1) एकं प्रहारोद्विग्नं हस्तं मुखमारुतेन वीजयन् । सोऽपि हसन्त्या मया गृहीतो द्वितीयेन कंठे ॥

(2) हंहो........भणामि रे सुभग किमपि मा त्वर । निर्जनपानगोष्ठीसङ्कटे पुण्यैर्लब्धोऽसि ॥

(3) एतेनैव प्रियसखि ....मानुषे लोके । यत्तस्य कृते एषा क्लिष्टेति सर्वो जनो भणति ॥

(4) असमर्थचित्त......................शशिमुख्याः । मुख...........................अक्षियुगम ॥

(5) सर्वस्वेऽपि दग्धे तथापि (खलु) हृदयस्य निर्वृतिरेव । यत्तेन ग्रामदाहे हस्ताहस्तिकया कुटो गृहीतः ॥

(6) हृदयाभ्यन्तरप्रसरत्स्नेहरसविसरा पुरः । प्रियदर्शने दृष्टिः ......नवकु......दले इव ॥

६२. प्रेम यथा —

(1)माए कज्जा कंचो फळसंपत्तीए होंति विणिअत्ता ।
णसमप्पंति समन्ता वि दड्ढपेम्मस्स वावारा ॥ ५९

६३. आह्लादो यथा —

(2)अच्च उ ताव मणहरं पिआए मुहदंसणं अइमहग्घं ।
तग्गामछेत्तसीमा वि झत्ति दिट्ठा सुहावेइ ॥ ६०

६४. निर्वृतिर्यथा —

(3)दक्खिण्णेण वि एंतो सुहअ सूहावेसि अंह हिअआइं ।
णिक्कइअवाउरत्तो सि जाण का णिव्वुई ताणं ॥ ६१

सोऽयमनुरागः ६४ चतुष्षष्टिप्रकारोऽपि प्रतिप्रकारं अष्टाधा संभवति.

१—१. नित्यानुरागः, १—४. विशेषानुरागः, १—७. अकृत्रिमानुरागः,
१—२. नैमित्तिकानुरागः, १—५. प्रकाशानुरागः, १—८. कृत्रिमानुरागः,
१ – ३. सामान्यानुरागः, १ - ६. प्रच्छन्नानुरागः इति.

तेषु १ – १. कालादिकारणविशेषानपेक्षो नित्यः १—५. स्वाङ्गनादिगोचरः प्रकाशः
१—२. तद्विपरीतो नैमित्तिकः, १—६. पराङ्गनादिविषयः प्रच्छन्नः
१—३. जातिविषयस्सामान्यः, १ —७. प्रयोजननिरपेक्षोऽकृत्रिमः
१—४. व्यक्तिविषयो विशेषः १—८. तद्विपरीतः प्रयत्ननिर्वर्त्यः कृत्रिमः,

तत्र नित्यः — विषया, श्रया, लंबनो, द्दीपन, स्थान, संस्थान, रूप, स्वरूपाणां पृथक् वैविध्यात् २४ चतुर्विंशतिधा—तत्र अनुरागो यस्मिन्नुपजायते स विषयः, यस्य जायते स आश्रयः। यदालंवते तदालंवनम्। यदुद्दीपयति तदुद्दीपनम्। यत्र अवतिष्ठते तत् स्थानम्। येन सुश्लिष्टो भवति तत् संस्थानम्। येन शोभते तत् रूपम्। येन निरूप्यते तत् स्वरूपम्।

तेषु १–१–१. विषयानुरागः - (क) उच्चः, (ख) निम्नः, (ग) समः, इति.
१–१–२. आश्रयानुरागः – (क) उत्तमः, (ख) मध्यमः, (ग) कनीयान्, इति.

---

(1) मातः..... ...फलसंपत्त्या भवन्ति विनि... । न समाप्यन्ते...समस्ता अपि दग्धप्रेम्णः व्यापाराः ॥

(2) अस्तु तावन्मनोहरं प्रियाया मुखदर्शनमतिमहार्घं । तद्ग्रामक्षेत्रसीमापि झटिति दृष्टा सुखयति ॥

(3) दाक्षिण्येनाप्यायन् सुभग सुखयस्यस्माकं हृदयानि। निष्कैतवेन रक्तोऽसि यासां का निर्वृतिस्तासाम् ॥

१-१-३. आलंबनानुरागः—(क) शीघ्रः, (ख) मध्यमः, (ग) चिरः, इति.
१-१-४. उद्दीपनानुरागः—(क) मृदुः, (ख) मध्यः, (ग) चण्डः, इति.
१-१-५. स्थानानुरागः—(क) सदृक्, (ख) विसदृशः, (ग) असदृक्षः, इति.
१-१-६. संस्थानानुरागः—(क) सम्यक्, (ख) मिथ्या, (ग) अतिशायी, इति.
१-१-७. रूपानुरागः—(क) चारुः, (ख) अचारुः, (ग) उभयात्मा, इति.
१-१-८. स्वरूपानुरागः—(क) गभीरः, (ख) उत्कटः, (ग) प्रकटः, इति.

तत्र १-१-१.(क) उच्चजातौ य उपजायते स उच्चः, यथा—

(1)केळीगब्भसरिच्छे ऊरू दट्ठूण हलिअसोण्हाए।
उल्लसइ....णहरणंचडुलस्स सेओल्लिअकरस्स॥ ६२

१-१-१.(ख) निम्नजातौ निम्नः यथा—

(2)गोळाणई ण तूहे मोहं विअ कुरुअरंतभग्गस्स।
सोह्वअधूआमुहपेच्छिरस्स ण समप्पए संज्झा॥ ६३

१-१-१.(ग) समजातौ समः यथा—

(3)संकेअऊसुअमणोगहवइधूआकलक्खसच्चविओ।
तं बं गअं ण वेअइ वीडाओअं परं दुहइ। ६४

१-१-२.(क) स्त्रीपुंसयोः परस्परानुरागे उत्तमो यथा—

(4)रमिऊण पअं वि गओ जाहे उवऊहिउं पडिणिउत्तो।
अहअं पउत्थपइए व्व तक्खणं सो पवासिव्व॥ ६५

१-१-२.(ख) योषिदनुरागे मध्यमो यथा—

(5)सा तुइ सहत्थदिण्णं अज्ज वि ओ सुहअ गंधरहिअं पि।
उव्वसिअणअरघरदेवदव्व णोमालिअं वहइ॥ ६६

---

(1) कदलीगर्भसदृक्षे ऊरू दृष्ट्वा हालिकस्नुषायाः। उल्लसति...नखरचटुलस्य स्वेदार्द्रकरस्य॥
(2) गोदानदी...........मोघमिव........। ....वधूमुखप्रेक्षणशीलस्य न समाप्यते सन्ध्या॥
(3) संकेतोत्सुकमनोगृहपतिस्नुषाकटाक्षसत्यापितः।........गतं नवेत्ति व्रीडयोगं परं............॥
(4) रन्त्वा पदमपि गतो यदोपगूहितुं प्रतिनिवृत्तः। अहं प्रोषितपतिकेव तत्क्षणं स प्रवासीव॥
(5) सा त्वया स्वहस्तदत्तामद्यापि रे सुभग गन्धरहितामपि। उद्वसितनगरगृहदेवतेव नव मालिकां वहति॥